

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО
Факультет історії і міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії і міжнародних відносин

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

**на тему: Висвітлення подій радянсько-фінської кампанії 1939-1940 рр.
при вивченні історії Другої світової війни у закладах вищої освіти**

Здобувача ступеня «магістр» 2МАІП групи

Галузь знань: 01 Освіта/Педагогіка

Спеціальності: 014.03 Середня освіта

(Історія та громадянська освіта)

Мотишена Вадима Михайловича

Науковий керівник:

кандидат історичних наук, професор

Зінько Юрій Анатолійович

Національна шкала _____

Кількість балів: _____ Оцінка: ECTS _____

Голова комісії _____

(підпис) (ініціали, прізвище)

Члени комісії _____

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

м. Вінниця – 2025 рік

АНОТАЦІЯ

Мотишен В.М. «Висвітлення подій радянсько-фінської кампанії 1939-1940 рр. при вивченні історії Другої світової війни у закладах вищої освіти».

Кваліфікаційна робота на правах рукопису.

Кваліфікаційна робота на здобуття ступеня вищої освіти магістра за предметною спеціальністю 014.03 Середня освіта (Історія та громадянська освіта)

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, Вінниця, 2025.

Кваліфікаційна робота присвячена комплексному вивченню подій радянсько-фінської кампанії 1939-1940 рр. при вивченні історії Другої світової війни у закладах вищої освіти. У роботі охарактеризовано історіографію, джерельну базу та методологію дослідження, визначено особливості радянсько-фінських відносин напередодні війни, проаналізовано хід та наслідки військових кампаній, описано методику викладання зазначеної теми у закладах вищої освіти.

Ключові слова: радянсько-фінська війна, СРСР, Фінляндія, .

Motyshen V.M. 'Coverage of events of the Soviet-Finnish campaign of 1939-1940 in the study of World War II history in higher education institutions.'

Qualification work as a manuscript.

Qualification work for a master's degree in the subject specialty 014.03 Secondary Education (History and Civic Education)

Mykhailo Kotsyubinsky Vinnytsia State Pedagogical University, Vinnytsia, 2025.

The thesis is devoted to a comprehensive study of the events of the Soviet-Finnish campaign of 1939-1940 in the teaching of World War II history in higher education institutions. The work characterises the historiography, source base and research methodology, identifies the peculiarities of Soviet-Finnish relations on the eve of the war, analyses the course and consequences of military campaigns, and describes the methodology for teaching this topic in higher education institutions.

Keywords: Soviet-Finnish War, USSR, Finland

	ЗМІСТ	
	ВСТУП	4
	РОЗДІЛ І. ІСТОРИОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.	7
	РОЗДІЛ ІІ. РАДЯНСЬКО-ФІНСЬКІ ВІДНОСИНИ В КІНЦІ 1930-Х РОКІВ: ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ	33
	РОЗДІЛ ІІІ. ВІЙСЬКОВІ КАМПАНІЇ ТА ЇХ НАСЛІДКИ	62
	РОЗДІЛ ІV. МЕТОДИКА ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ	103
	ВИСНОВКИ	109
	СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	113
	ДОДАТКИ	123

ВСТУП

Актуальність теми. Вивчення радянсько-фінської війни 1939–1940 років (також відомої як Зимова війна) є надзвичайно актуальним для здобувачів-істориків з кількох ключових причин, оскільки цей конфлікт проливає світло на важливі аспекти міжнародної політики, воєнної стратегії та історичної пам'яті.

Під час усього періоду існування СРСР та навіть в перші роки після його розпаду, ніхто відкрито не досліджував та не писав про військовий конфлікт взимку 1939–1940 рр. між Фінляндією та СРСР. Причина цього криється в стратегічній поразці величезного Радянського Союзу невеликій Фінляндії. Дискусії щодо цієї війни тривають і досі, а об'єктивних сучасних історичних досліджень, які б сповна пролили світло на це питання, станом на сьогодні дуже мало. Радянська ідеологічна машина працювала таким чином, що усі невідповідні факти як внутрішньої так і зовнішньої політики подавалися неправдиво, та узагалі часто фальсифікувалися, або й замовчувались. Сама ж вітчизняна історична наука була одним з інструментів цієї ідеологічної системи і через це події радянсько-фінської війни до останнього часу були маловідомими як широкому загалу, так і фахівцям-історикам, які не мали вільного доступу до документів цього періоду.

Вивчення Радянсько-фінської війни (Зимової війни) є необхідним для студентів-істориків саме в контексті новітньої історії країн Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), оскільки вона слугує критично важливим кейсом та прелюдією до подій, що визначили долю цього регіону на наступні десятиліття.

Об'єктом дослідження радянсько-фінська війна як складова частина у вивченні новітньої історії країн Центрально-Східної Європи.

Предметом дослідження розкриття висвітлення причин та наслідків війни у контексті вивчення історії країн Центрально-Східної Європи у закладах вищої освіти.

Мета даної роботи – комплексно розглянути причини та передумови військового конфлікту між Фінляндією та Радянським Союзом.

Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких **дослідницьких завдань**:

- 1) з'ясувати стан наукового вивчення проблеми, визначити рівень і повноту її джерельного забезпечення;
- 2) вивчити особливості радянсько-фінських відносин. ;
- 3) проаналізувати військові сили сторін, їх досягнення та прорахунки;
- 4) вивчити співвідношення сил противника
- 5) проаналізувати головні наслідки даної військової кампанії для реорганізації збройних сил Червоної армії;
- 7) охарактеризувати методику вивчення радянсько-фінської війни в закладах вищої освіти.

Хронологічні рамки. Опрацьовані автором матеріали стосуються часових меж закладених міжнародною політикою 1930 рр. та безпосередньо збройного конфлікту між СРСР і Фінляндією у період від 30 листопада 1939 року до 13 березня 1940 року.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані матеріали стосуються Європейським континентом та зокрема Скандинавським півостровом і Карелією.

Структура та обсяг кваліфікаційної роботи зумовлені метою, завданнями, проблемно-хронологічними принципами дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

Апробація результатів дослідження відбувалася у вигляді доповідей на наукових конференціях: Всеукраїнської наукової онлайн конференції

здобувачів вищої освіти та молодих вчених «Актуальні проблеми всесвітньої історії» на базі Житомирського державного університету імені Івана Франка

Розділ І.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛА ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ.

Радянсько-фінська війна (1939-1940), відома в Фінляндії як Зимова війна (фін. Talvisota) - збройний конфлікт між СРСР і Фінляндією під час Другої світової війни в період з 30 листопада 1939 по 12 березня 1940 року. Ця війна виникла внаслідок неспровокованої радянської агресії проти Фінляндії. Проте у радянській історіографії ця війна розглядається як окремий двосторонній локальний конфлікт, який не є частиною світової війни, так само як і неоголошена війна на Халхін-Голі.

Важливим методологічним аспектом вивчення історіографії Зимової війни є питання про її періодизації. Вирішення цієї проблеми дозволило підвищити якість історіографічного аналізу, систематизувати отримані знання.

1.1. Стан наукового висвітлення проблеми

Закінчення ідеологічного диктату з боку партійно-державного керівництва СРСР після відходу КПРС з політичної арени в 1991 р стало тим рубежем, який чітко виділив два великих періоду в історіографії радянсько-фінляндської війни 1939-1940 рр.

Перший період включає в себе собою літературу, написану в період існування Радянського Союзу. Тенденції розвитку історичної науки в цей період багато в чому визначалися директивними методами управління в керівництві науковою творчістю. Історія війни оцінювалася тільки з позицій діалектико-матеріалістичної філософії. Хронологічно цей період можна визначити від часу появи перших публікацій з Зимовій війні в 1939 р. до розпаду СРСР в серпні-грудні 1991 р. До нього може бути застосовано умовне назва як «радянський» період у розвитку досліджуваної проблеми.

Другий період обумовлений кардинальними змінами в соціально-політичному житті країни, які сприяли зародженню нових явищ в історичній

науці. У досліджуваній проблемі вони висловилися в різкому посиленні критики офіційної концепції війни, перегляд підсумків попередньої історіографії та формуванні нових методологічних підходів у наукових дослідженнях. За хронологією цей період можна назвати «пострадянський» або «сучасний».

Слід зазначити, що в рамках зазначеного радянського періоду історіографія Зимової війни еволюціонувала нерівномірно. При цьому погляди політичного керівництва СРСР мали вирішальне значення при затвердженні та коригуванні панівної концепції війни. Використання нових джерел оцінки в наукових узагальненнях, ступінь розробленості окремих аспектів теми залежали від заздалегідь заданих ідеологічних установок, що не враховували багатофакторність розвитку історичної дійсності. В кінцевому підсумку цей фактор визначав загальний стан історичної науки.

За радянських часів майже протягом півстоліття в історіографії панувало уявлення, згідно з яким радянсько-фінська війна 1939-1940 рр. була спровокована фінською стороною. При описі причин її виникнення вказувалося в першу чергу на ворожу політику фінських правлячих кіл щодо СРСР, залежність Фінляндії від країн Заходу (обох протидіючих блоків), нав'язали їй роль «військового плацдарму імперіалістичних держав». Відповідальність за виникнення війни покладалася, таким чином, на держави Заходу, «спровокували» Фінляндію на військовий виступ проти СРСР, а також «реакційні кола» самої Фінляндії [97].

Подібні оцінки, однак, були характерні в першу чергу для публіцистичної літератури, що призначалася для масового читача. На тлі нормалізації і зміцнення добросусідських відносин між Фінляндією та СРСР до кінця 1950-х рр. вони поступово пішли в тінь, і про події «зимової війни» в цій ситуації згадували все рідше. Більш того, війна, як правило, називалася не війною, а «збройним конфліктом». До 1980-х рр. історики, по суті, уникали детально дослідити позицію керівництва СРСР і політику, яку він проводив на

міжнародній арені в кінці 1930-х рр., в тому числі щодо Фінляндії. Це відноситься до робіт таких відомих істориків, як Е. А. Амбарцумов, В.Г. Федоров, Ю. Комісарів (Ю. С. Дерябін), В. В. Похлебкин і ін. [97]

Що стосується підсумків війни, то офіційна їх оцінка з боку Радянського Союзу давалася насамперед через призму завдання забезпечення безпеки Ленінграда [3], і увійшла в радянську історіографію Другої світової війни як загальноприйнята. Відразу після закінчення Другої світової війни відомий політичний діяч О. Куусинен в ряді публіцистичних за характером робіт обґрунтував тезу про те, що Фінляндія була сателітом гітлерівської Німеччини [23]. Його статті, так само як і статті ряду інших авторів [71], були полемічно загострені проти тверджень про наявність причинно-наслідкового зв'язку між радянсько-фінляндською війною 1939-1940 рр. і рішенням фінського керівництва приєднатися до гітлерівського «походу на Схід».

На новому етапі розвитку вітчизняної історіографії склалися передумови для більш поглибленого вивчення історії Другої світової війни і ліквідації ряду «білих плям». Події 1939-1941 рр. привернули особливу увагу істориків і широкої громадськості, оскільки були вивчені в недостатній мірі і, крім усього іншого, служили предметом злободенних політичних дискусій. В кінці 1980-х рр. офіційно було визнано існування секретного протоколу до радянсько-німецького договору про ненапад від 23 серпня 1939 р. Це дало поштовх до переоцінки цілого ряду подій кінця 1930-х-1941 рр., в тому числі подій «зимової війни», визнаної «однією з найбільш закритих »раніше тем для дослідження. На жаль, в період «перебудови» освітлення в історико-публіцистичній літературі раніше закритих для широкого обговорення тем велося під очевидним впливом суспільно-політичної ситуації. Всілякі історичні «сенсації» і історія в цілому використовувалися в ідеологічній кампанії по підризу легітимності радянської держави. Це негативним чином позначалося на якості публікувалися на історичні теми: виклад непростих, дискусійних і малодосліджених питань найчастіше було поверхневим, аналіз і пояснення замінювалися емоційними

оцінками, висновки авторів при навмисною категоричності виявлялися слабо аргументованими. У той же час фахівці-історики не мали можливості для того, щоб в нових умовах «гласності» негайно запропонувати суспільству засновані на неупередженому вивченні тільки що розсекречених документів дослідження, для проведення яких потрібен час.

У пресі з'явилося багато статей про хід війни і події, що їй передували, автори яких поспішали задовольнити інтерес читацької публіки до «білих плям» радянської історії. На думку В. Н. Баришнікова, переломним з точки зору оцінок радянсько-фінляндської війни був 1989 год [89-92]. Саме тоді з'явилися роботи, в яких визнавалося, що ініціатива початку війни виходила від СРСР. До теперішнього моменту в науковий обіг введено значну кількість джерел, що дозволили вивести вивчення «зимової війни» на якісно новий рівень [14; 94].

З цього часу є загальновизнаним, що радянсько-фінська війна була розпочата Радянським Союзом. Так звані прикордонні провокації фінської сторони, в тому числі постріли в Майніла 26 листопада 1939 р не можуть розглядатися як причина війни, оскільки рішення про її початку приймалося в Москві під впливом зриву радянсько-фінляндських переговорів осені 1939 р Прикордонні ж інциденти використовувалися радянським керівництвом для посилення дипломатичного тиску на Фінляндію і - як у випадку з подією в Майніла - привід для розв'язання конфлікту.

Найбільш непримиренна критика сталінської зовнішньої політики спиралася на широке коло уявлень, згідно з якими СРСР проводив експансіоністський зовнішньополітичний курс, і співпраця з сусідніми державами зовсім не входило в програму дій радянського керівництва, що ставив за мету їх підпорядкування і включення до складу СРСР [17]. Набуло поширення також думка про «непотрібність» радянсько-фінляндської війни, яка розцінювалася як помилка радянського керівництва, яка спричинила за собою негативні для СРСР наслідки [96].

Уявлення про «непотрібність» і «випадковості» радянсько-фінляндського конфлікту має на увазі заперечення традиційного для вітчизняних істориків погляду, що зв'язує виникнення війни з проблемою необхідності забезпечення безпеки Ленінграда в умовах розпочатої Другої світової війни в Європі, близькістю проходження радянсько-фінської кордону і можливістю залучення Фінляндії в коаліцію ворожих СРСР держав. Проте, М. І. Семиряга писав, що «головним фактором, що зумовив ... радянсько-фінляндський конфлікт, був характер політичної обстановки в регіоні Північної Європи, особливо двосторонніх відносин між СРСР і Фінляндією. ... Зрозуміло, сама Фінляндія не могла напасти на Радянський Союз, проте радянське керівництво не виключало, що яка-небудь держава Заходу могла навіть без її згоди використовувати територію в агресивних цілях » [96].

Більш радикальна позиція, яку з повним підставою можна характеризувати як ревізіоністську по відношенню до радянської історіографії, представлена в роботах К. Александрова, Б. Соколова, П. Аптекаря і ряду інших авторів, що носять скоріше публіцистичний, ніж науковий характер. Виникнення радянсько-фінляндської війни безпосередньо пов'язується тут з «експансіоністських зовнішньополітичним курсом» СРСР з метою «розпалювання світової революції»[25; 82]. Відомі факти інтерпретуються насамперед виходячи із загального уявлення про намір сталінського керівництва вчинити напад на суміжні країни, щоб «звільнити Європу від ярма капіталізму», а дипломатичні ініціативи СРСР, націлені на зміну кордону з Фінляндією - як лише один із засобів, використаних Сталіним для створення умов, при яких стане можливою окупація і «радянізація» Фінляндії. Радянська ж риторика про загрозу «безпеки Ленінграда» -лише привід для перенесення кордону «далі на захід» .

В середині 1990-х рр. до цієї точки зору схилився і М. І. Семиряга, який заявив в ході дискусії на сторінках журналу «Батьківщина», що для визначення характеру «зимової війни» «не обов'язково аналізувати переговори осені 1939 г.

Для цього потрібно просто знати загальну концепцію світового комуністичного руху Комінтерну і сталінську концепцію -велікодержавние претензії на ті регіони, які раніше входили до складу Російської імперії. А цілі були - приєднати в цілому всю Фінляндію. І ні до чого розмови про 35 кілометрах до Ленінграда, 25 кілометрах до Ленінграда ... »[96].

Як справедливо зазначив В. Н. Баришніков, теза про експансіоністських цілях керівництва СРСР в 1930-і рр. не ґрунтується на аналізі радянської зовнішньої політики в 1920-х-1930-і рр. або якихось раніше секретних документах цього періоду. Головним доказом наявності цих цілей служить в першу чергу сама «зимова війна», яка інтерпретується як спроба «радянзації» Фінляндії, а також ряд інших зовнішньополітичних акцій СРСР, зроблених в 1939- 1940 рр. (Вступ РККА на територію Польщі 17 вересня 1939, включення до складу СРСР прибалтійських держав влітку 1940 р), а також відповідне тлумачення змісту договору про ненапад з Німеччиною 23 серпня 1939 року і секретних протоколів до нього. Характерною особливістю підходу до джерел названої групи авторів можна вважати недовіру до зафіксованої в радянських офіційних документах (заявах радянського уряду, стенограмах двосторонніх переговорів і т.п.) позиції. Як правило, даючи коментар до тих чи інших цитат з джерел, ці історики мають на увазі, що офіційна позиція радянського керівництва (або особисто Сталіна) була виключно лицемірною і кон'юнктурної, покликаної полегшити досягнення справжніх недекларованих цілей досягнення світового панування.

Широкі експансіоністські цілі, по суті, просто приписуються радянському керівництву. М. І. Мельтюхов, наприклад, розглядає історію виникнення «зимової війни» як один з епізодів глобальної боротьби великих держав за розширення свого впливу в світі. Його підхід відрізняє визнання незалежності цієї боротьби від характеру існуючого в тій чи іншій країні політичного режиму і панівних соціально-економічних відносин. Війна, вважає Мельтюхов, просто «один з методів взаємовідносин держав на міжнародній арені». Радянському

Союзу Мельтюхов приписує мета «глобальної перебудови системи міжнародних відносин» і, відповідно, зацікавленість у виникненні нової світової війни.

Протилежна точка зору в першу чергу виходить з визнання існування реальної військової загрози для СРСР в 1930-і рр., і заклопотаність керівництва СРСР проблемою забезпечення і зміцнення безпеки країни розглядається як обгрунтована. «Для Радянського Союзу ситуація навколо Фінляндії була тісно пов'язана з проблемою безпеки СРСР, особливо якщо врахувати, що від неї до Ленінграда було всього 32 км, - вказує, наприклад, академік А. О. Чубар'ян. - Керівництво СРСР постійно турбувала активність Німеччини в цій країні, а також тісні зв'язки фінської еліти з Великобританією і Францією» [85-88].

Ревізіоністська точка зору, як вже говорилося, в першу чергу була представлена в періодичних виданнях кінця 1980-х-першої половини 1990-х рр. Історичні дослідження кінця 1990-х і більш пізнього періоду містили більш розгорнутий виклад обставин, що призвели до війни, враховувати цілий ряд факторів, ніяк не зводиться виключно до ідеологічної індоктрінованості радянського керівництва.

Обгрунтуванням зацікавленості керівництва Радянського Союзу в першу чергу в забезпеченні безпеки своїх кордонів служить історія переговорів СРСР з Фінляндією в 1939 р Територіальні поступки, яких радянський уряд добивався від Фінляндії, повинні були, так чи інакше, поліпшити геостратегічне положення Ленінграда. Ця позиція була сформульована Сталіним в ході переговорів чітко і недвозначно: «Ми просимо, щоб відстань від Ленінграда до лінії кордону було б сімдесят кілометрів. Такі наші мінімальні вимоги, і ви не повинні думати, що ми зменшимо їх. Ми не можемо пересунути Ленінград, тому лінія кордону повинна бути перенесена» [78].

У 1996 р. стала відомою раніше засекречена стенограма наради вищого командного складу Червоної Армії, що проходив в ЦК ВКП (б) 14-17 квітня 1940, на якому Сталін, підбиваючи підсумки війни, висловився таким чином:

«Війна була необхідна, так як мирні переговори з Фінляндією не дали результатів, а безпеку Ленінграда треба було забезпечити безумовно, бо його безпеку є безпеку нашої Батьківщини»[6]. Таким чином, ці та інші наявні в розпорядженні істориків джерела відображають в першу чергу прагматичний характер мотивації сталінських дій, не пов'язаних безпосередньо з реалізацією будь-яких ідеологічних доктрин.

Відзначимо, що названі історики, незважаючи на категоричність своїх тверджень, так і не запропонували скільки-небудь аргументованого обґрунтування наявності причинно-наслідкового зв'язку між радянсько-фінляндської війною і нападом Фінляндії на СРСР в 1941 р. П. Аптекар, наприклад, обмежується цитатою з твору М. Старинова «Записки диверсанта», де останній писав: «в результаті кровопролитної непопулярної війни межа була відсунута на захід, але Фінляндія з англо-французького блоку перейшла в гітлерівський табір, а це призвело пізніше е до загибелі сотень тисяч жителів цього міста під час блокади, якої не було б, якби ми не воювали з Фінляндією»[25].

Більш виважений і збалансований підхід до оцінки підсумків радянсько-фінляндської війни характерний для історичних досліджень, що з'явилися з другої половини 1990-х рр., особливо що належать перу фахівців-істориків.

У передмові до другої книги спільного російсько-фінляндського праці «Зимова війна 1939-1940», що є найбільш серйозним внеском останніх років в історіографію теми, академік А.О. Чубар'ян підкреслює, що військово-політичні наслідки війни для СРСР були вельми суперечливі: ціна досягнутих цілей виявилася високою, міжнародному авторитету країни і престижу Червоної Армії було завдано чималої шкоди [4]. У той же час автори праці підкреслюють, що головним результатом війни було забезпечення Радянським Союзом своїх безпосередніх стратегічних інтересів. Кордон, встановлена по Московському мирним договором, приблизно відповідала кордоні Петра I (певної Ніштадського світом 1721 г.). Радянське уряд не висунуло вимог, які стосувалися б питань,

пов'язаних зі складом уряду Фінляндії, обмеженням її суверенітету, «країна зберегла незалежність і демократичний лад» [5]. На останню обставину справедливо вказує і В. Н. Баришніков: «Неправильно було б стверджувати, нібито» зимова війна »закінчилася розгромом Фінляндії. Цілком очевидним було те, що фінський народ вистояв, а це для малої нації стало вагомим підсумком війни [27, с. 61], пише він. Ця оцінка певною мірою узгоджується з виробленої фінської історіографією формулою «перемога в ураженні», яка відображає підхід, згідно з яким підсумки зимової війни не вписуються в звичайне протиставлення «поразка чи перемога».

Говорячи про безпосередніх результатах війни, історики підкреслюють, що придбання Радянського Союзу були більше того, на що він розраховував восени 1939 р, пропонуючи Фінляндії компромісні варіанти, і цей результат цілком міг задовольнити керівництво СРСР [86]. Відзначається, що на довоєнних переговорах СРСР пропонував фінам, крім усього іншого, матеріальну компенсацію за передані території, що повинно було скласти величезну суму, тепер же фінській стороні були висунуті матеріальні претензії на відшкодування за вивезене з втраченої території обладнання і псування майна. «Головним підсумком війни є те, що Радянський Союз переміг, - робить висновок М. А. Бікмеев. - Не дивлячись на численні втрати і наявні значні недоліки в організації і веденні бойових дій вході кампанії, на першому етапі Другої світової війни Радянський Союз діяв успішно ». Б. Г. Соловйов також вказує, що твердження, ніби радянсько-фінська війна показала слабкість Червоної Армії, далеко не однозначно. Радянські війська змогли прорвати потужну лінію Маннергейма і просунулися на 25-200 км на захід, фінська ж армія була розгромлена.

У період «перебудови» висловлювався сумнів в оборонному значенні перенесення кордону. Хоча межа була перенесена, писав Г. Л. Розанов, це не завадило під час Великої Вітчизняної війни встановленню блокади Ленінграда. Мурманська залізниця також була перерізан. Б. В. Соколов, наводячи слова

адмірала М. Г. Кузнєцова про те, що гарнізон Ханко не міг впливати на хід бойових дій на північно-західному ділянці радянсько-німецького фронту, робить висновок: «Виходить, що не так важливі виявилися ті» стратегічні »пункти, нібито через які Радянський Союз пішов на війну з Фінляндією ...» [44]. Очевидно, що подібні твердження неможливо обґрунтувати: видимим результатом пересування кордону на Карельському перешийку стало те, що влітку 1941 р фінські війська змогли вийти до старої державний кордон тільки до вересня.

У фінській історичній літературі даній проблемі приділялася підвищена увага. Однак, такі висновки ґрунтувалися нерідко на логічних побудовах.

У фінській історіографії протягом десятиліть після війни панувала теорія «колоди в стрімкому потоці», згідно з якою Фінляндія вступила у війну з СРСР в 1941 р в силу «радянської загрози», тобто проти свого бажання, і лише «вдалася до допомоги» нацистської Німеччини . Ця концепція, очевидно, була спільною для західної історіографії періоду «холодної війни», про що свідчить відтворення відповідних оцінок та інтерпретацій як у німецькій, так і англомовної післявоєнній літературі. На критику теорії «сплавного колоди» і доказу того, що в 1940-1941 рр. існувала залежність Фінляндії від Німеччини, і були спрямовані зусилля тих радянських істориків, хто до кінця 1980-х рр. так чи інакше займався дослідженням питання. Найбільш послідовне обґрунтування хибності цієї теорії було дано в працях петербурзьких істориків Н. І. Баришнікова, В. Н. Баришнікова[27;84-88], В. Г. Федорова 98].

Опубліковані українською мовою в рамках видавничого проекту «ЕСЕМ Медіа Україна» праці знаних фінських вчених.

Оллі Вехвіляйнена, фінський історик та професора-емерітуса Тамперанського університету (Фінляндія), очолював редакційну раду тритомної праці про Фінляндію у II світовій війні, яка побачила світ у 1989-1992 рр. Його книга «Фінляндія в другій світовій війні: між Німеччиною і Росією»

опублікована українською мовою в рамках видавничого проекту «ЕСЕМ Медіа Україна» [28-30]

Карл Генрік Мейнандер фінський історик що пише на шведській мові, професор історії Гельсінського університету, член Королівської академії наук та лауреат Фінської премії від Шведської академії. Написав декілька праць присвячених історії скандинавії і, в першу чергу, Фінляндії.

У своїй творчості Хенрік Мейнандер відзначається незалежністю думок і суджень про історію, він сміливо відходить від стереотипів.

З цієї точки зору характерна його книга «Фінляндія, 1944: війна, суспільство, настрої» [37] У сучасну епоху, коли постійно розширюється поле військово-історичних досліджень і через спеціалізацію і розгалуження звужується кут зору на контекстуальні і стратегічні питання, автор зводить воедино наявні дані про війну, суспільстві і настроях в ньому в 1944 році, щоб узагальнити роль Фінляндії і всього регіону Балтійського моря в кінцевій фазі Другої світової війни. Мейнандер, на відміну від багатьох своїх сучасників, розвиває тему того, що тодішні суб'єкти дії знали і відчували, між чим могли робити вибір і за що були відповідальні як особистості, соціальні групи і народи. Він намагається об'єктивно та неупереджено витлумачити лінію поведінки кожного з історичних осіб. Він веде мову про те, як розвинувся той чи інший погляд, вид політики або галузь народного господарства за минулі десятиліття; про те, які тенденції з'явилися після війни, які ментальні і ідеологічні наслідки Другої світової війни довгий час впливали на культуру мислення і національну свідомість фінів [39].

На багатому фактажному матеріалі автор розкриває прагнення фінської влади та суспільства відстояти і зберегти державну незалежність країни під час політичних і територіальних змін Другої світової війни. Опис подій подається на тлі загальноєвропейських та світових політичних процесів, а також у контексті внутрішньофінських подій і суспільних настроїв [38].

Автори праці «Зимова війна 1939-1940» звертають увагу на ту обставину, що війна не була локальним конфліктом Фінляндії та СРСР, а була частиною Другої світової війни, виходячи з чого слід розглядати її причини та результати. В результаті війни СРСР досяг своїх стратегічних цілей, але придбав готового до реваншу сусіда. У той же час в книзі підкреслюється, що зближення Фінляндії з Німеччиною було пов'язано зі зміною ситуації в Європі після поразки Франції - на початку Фінляндія прагнула отримати дипломатичну підтримку, а потім вже виникло прагнення до перегляду умов радянсько-фінляндського мирного договору від 12 березня 1940 р . [34] Таким чином, поразка військ англо-французької коаліції в Норвегії, а потім у Франції створили вирішальні передумови для поступового зближення Фінляндії з Німеччиною.

Сучасні дослідники, в той же час, відкидають «випадковість» приєднання Фінляндії до агресивної коаліції, сформованої проти СРСР на чолі з Німеччиною. В.Н. Баришніков, зокрема, на солідній джерельній базі обґрунтував, що напад на СРСР в червні 1941 р стало плодом обраної фінляндським керівництвом свідомої політичної та військової лінії. В його монографії показано, яким чином після «зимової війни» в фінляндському керівництві взяли гору реваншистські настрої. Радянсько-фінська війна постає як одна з передумов того, що вже до літа 1940 р політика Фінляндії набуває яскраво виражену прогерманську спрямованість. Поряд з підсумками радянсько-фінляндської війни свою роль зіграли і інші чинники: зміна військово-політичної ситуації в Європі в результаті перемог вермахту на заході, помилкова лінія радянської дипломатії на перешкоджання створення союзу північних країн, що сприймалася в Гельсінкі як доказ зростаючої «радянської загрози», та ін. Таким чином, напад Фінляндії на СРСР не виглядає визначеним результатами «зимової війни» 1939-1941 рр.

Підводячи підсумок історіографічного осмислення цього питання, слід зазначити, що надійні дані про те, якою була б позиція Фінляндії за умови, якби

радянсько-фінська війна не відбулася, по суті, відсутні. Автори, які критикували рішення Сталіна розпочати війну з Фінляндією, засновували свою оцінку в першу чергу на допущенні, що Фінляндія при іншому розвитку подій залишилася б нейтральною, а також на оцінці результатів війни як невдалим для СРСР. Очевидно, однак, що, незважаючи на констатацію зв'язку між «зимовою війною» і посиленням в Гельсінкі реваншистських політичних сил в 1940- 1941 рр., Немає достатніх підстав стверджувати, що Фінляндія не стала б сателітом Німеччини і в тому випадку, якщо б «зимова війна »взагалі не відбулася. Це питання є, щонайменше, спірним. (Автори праці «Зимова війна», наприклад, говорять про те, що війна підштовхнула Фінляндію до союзу з Німеччиною [45, с. 375.]

Крім того, ретроспективна оцінка не враховує ймовірний сценарій (з якого могли виходити політики в Кремлі), за яким результатом війни могло стати безумовне поразки Фінляндії і прихід до влади сил, які гарантували її неприєднання до будь-якого можливого агресора. Можна сперечатися, наскільки висока була ставка і наскільки, відповідно, виправданий був ризик, пов'язаний з розв'язуванням військових дій проти Фінляндії. І.В. Сталін і його оточення вважали, що залучення Фінляндії до ворожої Радянському Союзу коаліцію буде представляти настільки серйозну загрозу для СРСР, що знехтували неминучими ризиками, пов'язаними з непередбачуваністю результатів війни (або ж переоцінили можливості Червоної Армії). Проте, з цієї точки зору прийняте ними рішення виглядає раціональним.

Книга «Зимняя война. 1939 - 1940. Политическая история.» є першою спільною працею істориків Росії і Фінляндії про "зимову війну" 1939 - 1940 рр. На основі раніше недоступних документів висвітлюються передісторія і хід радянсько-фінляндської війни, політика і стратегія двох країн, їх внутрішнє і міжнародне становище, розглядаються підсумки збройного конфлікту і його вплив на розстановку сил в Європі в перший період другої світової війни. По ряду питань представлені різні точки зору [45].

Ще одна теза, що активно використовувалася в публіцистиці 1990-х рр. - запозичене із західної літератури періоду «холодної війни» твердження про те, що Фінляндія, якби не було «зимової війни», залишилася б нейтральною в майбутньому радянсько-німецькому конфлікті. Дана точка зору раніше висловлювалася, перш за все, у фінській історіографії. «Якби не» зимова війна », в якій ми втратили десяту частину території, Фінляндія, можливо, не стала б союзником Гітлера в сорок першому, вважаючи за краще нейтралітет» шведського варіанту », фінська армія рушила в то літо тільки забирати відібране», - стверджував фінський історик Ю. Неваківі [58]. Звертає на себе увагу використане Ю. Неваківі умовний спосіб - російські автори, хоча і не досліджували спеціальним чином дане питання, висловлювалися набагато рішучіше, причому найчастіше такі заяви робилися людьми, далекими від історії за родом своїх професійних занять.

Відповідальність за участь Фінляндії в нападі на СРСР і блокаду Ленінграда покладається, таким чином, на Сталіна і його наближених. В. Холодковский прямо звинувачував радянське керівництво в тому, що воно своїм необґрунтованим аннексіонізмом «завадило Фінляндії бути нейтральною». «Не будь радянсько-фінляндської війни, - писав він, - Фінляндія була б нейтральною, і це досить забезпечувало б безпеку Ленінграда»[.]

Книга відомого італійського вченого, професора Флорентійського університету Енніо Ді Нольфо - узагальнюючий оглядовий працю з історії міжнародних відносин, що охоплює період з закінчення Першої світової війни до 90-х років XX століття. У роботі розкриваються провідні тенденції еволюції міжнародної системи, її основні вузли і переломні моменти. Книга містить не тільки розповідь про політико-дипломатичної історії обраного періоду, а й розгляд економічних, фінансових, військових, психологічних чинників її розвитку. Автор вдало поєднує яскравий показ найбільш значущих подій з аналітичним викладом власних концептуальних підходів до проблем історії міжнародних відносин XX століття. Перший том цього видання висвітлює

період від закінчення Першої світової війни до завершення Другої світової війни. Зокрема, до одного з ключових моментів першого етапу другої світової війни, автор відносить і «зимову війну» [32]

Проект створення Інтернет-ресурсу «Зимова війна. Безповоротні втрати Червоної Армії в період Радянсько-фінської війни 1939-1940 рр. » Виконувався в 2006-2009 рр. науково-дослідним і освітнім центром з проблем Другої світової війни на Півночі Європи (НІОЦ ВМВСЕ) кафедри загальної історії історичного факультету ПетрГУ. У 2008 р проект був підтриманий РГНФ.

Основна мета проекту - дати можливість рідним і близьким загиблих військовослужбовців самостійно знайти місця їх поховання або загибелі.

Виконавці проекту професор Юрій Михайлович Кілін, автор 5 монографій і великого числа наукових статей, в тому числі, про радянсько-фінську війну 1939-1940 рр. та Вероніка Володимирівна Кіліна, в 1999-2006 рр. начальник відділу науково-довідкового апарату та автоматизованих архівних технологій РДВА, член авторського колективу Книги пам'яті військовослужбовців, полеглих в період радянсько-фінляндської війни 1939-1940 рр.

1.2. Джерельна база дослідження

Специфіка історіографічного дослідження багато в чому залежить від особливостей його джерельної бази, основу якої складають література і документальні письмові джерела.

До літератури, як історіографічному джерела, дисертант відносить мемуари і спогади, безпосередніх організаторів і учасників радянсько-фінляндської війни 1939-1940 рр. По-перше, аналіз робіт мемуарного характеру дозволяє реконструювати систему поглядів радянського керівництва на події війни і зрозуміти спрямованість їх викладу. По-друге, вони дають відповідні відомості про те, які уявлення існували тоді в Радянському Союзі щодо

фінських укріплень на Карельському перешийку, радянського оперативного планування і інших малодосліджених питань війни.

Як події війни, так і її історіографія відображені в значній кількості документальних матеріалів, що дозволяють не тільки створити об'єктивну і всебічно аргументовану картину досліджуваних подій, але глибше зрозуміти процес їх наукового осмислення.

Документальні письмові джерела по своїй інформативною спрямованості здобувач поділяє на два види: 1) розкривають процес становлення і розвитку історіографії; 2) відображають основні аспекти генезису і еволюції збройного зіткнення між СРСР і Фінляндією взимку 1939-1940 рр.

Перша група представлена збереглися в архівних фондах чернетками доповідей і виступів, рукописами книг, рецензіями на наукові праці та тому подібне.

В ході проведеного дослідження неоцінними виявилися документальні матеріали про роботу сучасних наукових конференцій і симпозіумів істориків з проблем розвитку історії та історіографії Зимової війни. Вони дозволили виявити сучасні тенденції в розвитку поглядів на досліджувану тему.

Специфічними історіографічними джерелами автор дослідження вважає документи, безпосередньо відображають різні аспекти радянсько-фінляндської війни 1939-1940 рр. До цієї групи належать офіційні урядові документи, що включають дипломатичні ноти, міжнародні договори, накази і бойові розпорядження наркома оборони СРСР, командувача Ленінградським військовим округом (далі - ЛВО), діловодна документація різних урядових установ, що публікувалися у пресі повідомлення з театру військових дій і т. п.

Не зважаючи на серйозний науковий поступ в сфері вивчення зимової війни зроблені російськими науковцями, їх консерватизм у трактуванні документів міжнародного значення залишається проімперським та мілітариським

Знайомство з документами того часу, і це важливо для подальшого розуміння подій, однозначно показує, що СРСР ставив собі за мету досягти укладення між СРСР і Фінляндією пакту про взаємодопомогу, зміцнити на цій основі військову безпеку північно-західних кордонів і особливо Ленінграда, від якого до Фінляндії було в той час 32 км. У Гельсінкі політику СРСР розглядали переважно як ворожу з позиції загрози «світової революції» і в той же час велася пропаганда за «Велику Фінляндію» з включенням в неї радянської Карелії. Частина фінського істеблішменту схилилася до більш збалансованого курсу в політиці по відношенню до СРСР.

Вперше укладення пакту про взаємодопомогу як конкретної політичної мети проглядається в документах, що іменуються «Справа 7 квітня». Їх суть зводиться до наступного. У цей день у І.В. Сталіна відбулася тривала бесіда з «легальним» керівником радянської зовнішньої розвідки в Фінляндії Б.А. Рибкіним, який під прізвищем Ярцева значився другим секретарем посольства СРСР в Гельсінкі. Основою для обговорення стала дуже кваліфікована довідка, підготовлена резидентури, про розстановку сил в уряді Фінляндії та перспективи відносин з цією країною. Сталін до пропозиції укласти з Фінляндією договір про взаємодопомогу додав (в якості аргументу для майбутніх переговорів): «Гарантувати невтручання у внутрішні справи Фінляндії». Такого роду пропозиції не були єдиними. НКВД наполягав на жорстких діях, але цей варіант відхилив Наркоміндел (М.М. Литвинов), і він в той час не пройшов. Б.А. Рибкін (посол В.К. Дерев'янський був тимчасово відкликаний з Гельсінкі) виконав завдання уряду. Він двічі вів переговори з фінськими лідерами, включаючи прем'єр-міністра А. Каяндера, але фінська сторона відхилила радянські пропозиції. Переговори проте тривали. Змінювалися їх учасники, але компроміс віддалявся.

Влітку 1939 року увага радянської сторони привернула активізація німецько-фінських контактів по військовій лінії, особливо візит в липні начальника генерального штабу сухопутних військ генерала Ф. Гальдера. І хоча

німецькі документи не вказують на досягнення якихось конкретних домовленостей, Гальдер у своєму звіті зробив висновок, що фінські військові є «без сумніву прихильниками Німеччини». Цей звіт, ймовірно, не був відомий в Москві, але факт демонстративного прийому в Фінляндії такого високого німецького воєначальника, відвідування їм Карельського перешийка загострив і без того неспокійну обстановку в стосунках між двома країнами.

З початком Другої світової війни СРСР, захищаючи підходи до своїх північно-західних кордонів, зробив ряд надзвичайних заходів, нині засуджених деякими «правознавцями». Використовуючи домовленості з Німеччиною по Секретному протоколу до радянсько-німецького пакту про ненапад, СРСР в кінці вересня - початку жовтня уклав угоди з Латвією, Литвою, Естонією і на їх основі розмістив в цих країнах свої війська, маючи в своєму розпорядженні згідно з розділом «сфер впливу» з Німеччиною ультимативними засобами тиску і на Фінляндію[95].

Перші збірники документів, дослідження яких дає уявлення про радянсько - фінляндських відносинах в роки Великої Вітчизняної війни, були опубліковані в СРСР в тритомнику "Зовнішня політика Радянського Союзу в період Вітчизняної війни" в 1944-1947 рр. Мова, головним чином, йде про ретельно підібраних документах, датованих восени 1941 р і навесні-восени 1944 року, тобто тим часом, коли радянським керівництвом робилися активні спроби щодо укладення перемир'я з Фінляндією. Іншими словами, документи підібрані таким чином, щоб представити політику СРСР у вигідному світлі.

Аналогічний підхід був використаний при продовженні серії "Зовнішня політика Радянського Союзу в період Вітчизняної війни" - "Зовнішня політика Радянського Союзу". В рамках цієї серії були видані документи і матеріали, що охоплюють період з 1945 по 1948 рр. До збірки увійшли лише записи виступів радянської делегації на лондонських і паризьких сесіях Ради міністрів закордонних справ (РМЗС), на Паризькій мирній конференції, а також тексти договорів, укладених між СРСР і Фінляндією в 1945-1948 гг.

У 1957 р був опублікований двотомник "Листування Голови Ради міністрів СРСР з президентами США і прем'єр-міністрами Великобританії під час Великої Вітчизняної війни 1941-1945 рр." Даний збірник був підготовлений Комісією з видання дипломатичних документів при МЗС СРСР, очолюваної А. А. Громико. Цінність збірки полягає в тому, що в нього увійшли "повні тексти всіх наявних в Радянському Союзі документів листування Й. В. Сталіна з Ф.Рузвельтом, Г. Трумен, У.Черчіллем і К.Еттли" з початку Великої Вітчизняної війни і до кінця 1945 р.

У цьому збірнику вперше була опублікована телеграма Й. В. Сталіна Ф.Рузвельту від 4 серпня 1941 р проханням про посередництво у висновку Фінляндії з війни за умов "деяких територіальних поступок" з радянської сторони, а також листування У. Черчілля зі Сталіним по питання про вихід Фінляндії з війни в березні 1944 р Однак, аналіз останнього документа свідчить про те, що до збірки увійшли не всі тексти послань І. В. Сталіна. Так, в посланні, направленому И.В.Сталину 21 березня 1944, У. Черчілль дякує радянського лідера за те, що той інформував англійського прем'єр-міністра "про всіх. Діях" щодо Фінляндії, проте текст цієї телеграми до збірки не включений.

Основна частина архівних документів зосереджена в різних фондах Російського державного військового архіву (далі - РГВА) і Російського державного архіву соціально-політичної історії (далі - РГАСПИ). Слід відзначити наявність великої кількості різноманітних матеріалів про організацію та хід роботи комісії по опису досвіду Зимової війни, з написання військово-історичної праці «Радянсько-фінська війна 1939-1940 рр.», Рукописів книг, статей, нарисів і відгуків на них у фонді « колекція документів радянсько-фінляндської війни 1939-1940 рр. »

У даний збірник включені документи, що розкривають процес вироблення рекомендацій з питань удосконалення Червоної Армії на основі досвіду радянсько-фінляндської війни 1939 - 1940 рр. У збірнику публікуються пропозиції всіх спеціалізованих комісій і підкомісій Головної військової ради

Червоної Армії, створених після наради в Кремлі 14 - 17 квітень 1940 року для узагальнення досвіду «зимової війни», а також стенограми, протокольні записи і протоколи засідань комісії Головної військової ради, на яких розглядалися питання озброєння Червоної Армії, організації військових навчань і маневрів, військової ідеології. Проведена з урахуванням досвіду «зимової війни» робота в Червоній Армії безпосередньо позначилася на її стані перед іншою війною, почалася 22 червня 1941 г. У зв'язку з цим публікуються вперше документи збірника значно розширюють джерельну базу наукових досліджень як по історії «зимової війни», так і по передісторії Великої Вітчизняної війни 1941 - 1945 рр. Книга розрахована на фахівців - дослідників вітчизняної історії і на широке коло читачів [8].

Збірка «Зимова війна»: робота над помилками (квітень - травень 1940 г.). Це матеріали комісій Головної військової ради Червоної Армії з узагальнення досвіду фінської кампанії є науковою публікацією комплексу документів, тісно пов'язаних з проблемою, яка в Останніми роками стала предметом підвищеного інтересу не тільки істориків, а й широких кіл громадськості. Радянсько-фінська війна 1939-1940 рр., Або що стало зараз більш популярним назву «зимова війна», на протязі всього радянського періоду була малодоступним предметом для дослідження, якщо не сказати закритим. причини такого тривалого замовчування дійсної картини подій криються не тільки в помилках політичного і військового керівництва країни, але і уроках, які Червона Армія отримала в ході цієї війни. Ці «уроки війни» були настільки неприємні для Червоної Армії, що розбір їх відбувся відразу ж після закінчення бойових дій на найвищому рівні і завершився зміною керівництва Наркомату оборони СРСР. Документи даного збірника наочно характеризують стан Збройних Сил СРСР в умовах розпочатої Другої світової війни і, що найголовніше, напередодні Великої Вітчизняної війни.

Після закінчення Другої світової війни під керівництвом редакторського ради, до складу якого увійшли представники Великобританії, Франції і США,

почалася публікація трофейних документів МЗС Німеччини. Особливий інтерес представляє опубліковане листування німецького посланника в Фінляндії В.Блюхер з керівництвом МЗС Німеччини.

Серед матеріалів, які В.Блюхер направляв до Берліна, містяться записи бесід німецького посланника з фінським керівництвом. Аналіз змісту цих бесід показує, що керівництво Фінляндії систематично інформувало В.Блюхер про зміст радянських і нерідко керувалася у відносинах з СРСР інструкціями, які отримуються з Берліна. Так, отримавши в жовтні 1942 р неофіційне радянську пропозицію припинити бойові дії на умовах відновлення Мирного договору 1939 р фінське керівництво повідомило про це В.Блюхер, після чого, отримавши відповідні інструкції з Берліна, відкинуло радянське пропозицію.

Джерельна база з проблеми Фінляндії в політиці СРСР, що склалася до кінця 50-х років, помітно розширилася лише в 1984 р, коли в СРСР були опубліковані збірники документів з історії радянсько-американських і радянсько-англійських відносин в роки Великої Вітчизняної війни. Публікація документів була підготовлена МЗС СРСР.

У збірники увійшли фрагменти листування Й. В. Сталіна з прем'єр-міністром Великобританії У.Черчиллем з питання про вихід Фінляндії з війни, а також записи зустрічей В.М.Молотова з посланником США навесні 1943 р, аналіз яких свідчить про те, що в цей період проблему Фінляндії радянське керівництво розраховувало вирішити, враховуючи сприятливу для СРСР ситуацію на фронті.

У 1984 р був також видано збірник документів "Тегеранська конференція керівників трьох союзних держав - СРСР, США і Великобританії", підготовлений Головної редакційної комісією на чолі А.А.Громико.¹ 1 Тегеранська конференція керівників трьох союзних держав - СРСР, США і Великобританії 28 листопада -1 грудня 1943 г.). Збірник документів. М., 1984.

Особливий інтерес для нашого дослідження представляє запис бесіди глав делегацій СРСР, Великобританії і США 1 грудня 1943 р так як саме в цей день І.

В. Сталіним, У.Черчіллем і Ф.Рузвельтом обговорювалися радянські умови виходу Фінляндії з війни. Порівняльний аналіз опублікованої в збірнику записи бесіди з аналогічними матеріалами, які зберігаються в сталінському фонді РДА СПИ, показує, що опублікований в 1984 р варіант бесіди є неповним. Так, в опублікованому варіанті бесіди відсутня репліка І.В. Сталіна про те, що "Якщо Фінляндія не буде відшкодовувати нам шкоди, то ми окупуємо деякі її райони, щоб змусити її платити." 2 + 2 Там же Л. 90. У радянському збірнику документів ця репліка І.В. Сталіна відсутня.

Джерельна база з проблеми Фінляндії в політиці СРСР значно розширилася в кінці 80-х років, що пов'язано з початком в Радянському Союзі демократизацією суспільного життя і, як результат, розсекречення раніше недоступних для дослідників документів.

У 1989 р співробітниками історико-дипломатичного управління МЗС СРСР був опублікований комплекс документів з історії радянсько-фінляндських відносин Зимової війни (документи про радянсько-фінляндських відносинах 1939-1940 років). На жаль, не були опубліковані записи зустрічей І. В. Сталіна і В. М. Молотова з фінської делегацією в ході переговорів в жовтні - листопаді 1939 р

Представлені матеріали охоплюють період з 5 березня 1939 - по 26 березня 1940 рр. Перш за все, мова йде про записи розмов наркома закордонних справ СРСР з посланцями ряду країн напередодні і в ході Зимової війни, а також записах про хід мирних переговорів з фінської делегацією у березні 1940 р

У збірнику «Военная разведка информирует» наводяться документи радянської військової розвідки з січня 1939 по червень 1941 р багато з яких публікуються вперше. Опубліковані матеріали дають досить повне уявлення про діяльність Розвідуправління Генштабу Червоної Армії в зазначений період. Вони показують роль військової розвідки в інформуванні радянського керівництва щодо агресивних планів гітлерівської Німеччини і її союзників і дають можливість більш повно зрозуміти складні події та проблеми того часу,

зокрема, чому стали можливі трагічні події початкового періоду Великої Вітчизняної війни [1].

Автори-укладачі «Зимняя война 1939-1940 гг. в документах НКВД: По материалам Архива Управления Федеральной службы безопасности Российской Федерации по городу Санкт-Петербургу и Ленинградской области» полковник, к.і.н. Станіслав Костянтинович Бернев і доктор і.н. Олександр Іванович Рупасов опублікують нові, розсекречені через 70 років після завершення радянсько-фінської війни документи, що знаходяться у фондах архіву УФСБ Росії по м. Санкт-Петербургу і Ленінградській області. Вперше публікуються аналітичні матеріали про радянсько-фінські відносини та німецько-фінське співробітництво в 1930-ті рр. Найбільшу цікавість викликає комплект документів – доповідей, повідомлень, рапортів – що висвітлюють ситуацію на зайнятій військами Червоної армії території Карельського першийку в період військових дій і оперативної діяльності на цій території НКВД. Приведені зразки агітаційної діяльності - пропогандистські листівки, поширювані серед противника обоїми сторонами [5].

Збірник документів і фотоматеріалів «Принимай нас, Суоми–красавица!» що складається з двох частин є спробою упорядника привести всі матеріали до загального знаменника, можливо, не завжди були вдалими. Розходження в кількісних характеристиках упорядники пояснюють неоднозначністю теми і різними підходами дослідників до розглядуваних ними матеріалів. Вони ж пояснюють що розходження в цифрах не носять принципового характеру і в подальших дослідженнях зводяться до мінімуму.

У другій частині зібрані не лише документальні матеріали, а, головним чином, представлені статті різних авторів. Завданням першої частини збірника заключалось в наданні читачу можливості самостійно розібратись через порівняльний аналіз пропагандистських матеріалів і офіційних зведень як в обставинах і причинах виникнення радянсько-фінського конфлікту, так і в ході боєвих дій [10-11].

Незважаючи на значну кількість опублікованій останнім десятиліття в Росії і Фінляндії літератури з історії радянсько-фінляндської війни, в тому числі і документів, проблема «уроків війни» відображена фрагментарно. Що вийшов в 1996 р збірник «Зимова війна» в двох томах (М., «Наука») вперше ввів в науковий обіг повний текст стенограми наради, що проводився в Кремлі 14-17 квітня 1940, за підсумками бойових дій з Фінляндією за участю керівників партії, уряду і військового відомства. Значимість опублікованій стенограми наради безперечна, так як вона дозволила дослідникам побачити справжню картину стану армії після цієї війни і, що не менш важливо, оцінку цієї ситуації з боку політичного керівництва країни. але, на жаль, автори публікації не вказали ні архів, в якому зберігається ця стенограма, ні будь-яку додаткову інформацію по питань скликання наради 14-17 квітня і наступних за ним організаційних заходів.

Опубліковані документи другої частини також мають свою особливість в систематизації. Слідом за стенограмами (а з 4 травня – протокольними записами) даються відповідні протоколи пленарних засідань, якими були оформлені прийняті комісією рішення. Однак серед цих документів, розташованих за хронологією, виокремити три групи: 1) документи комісії ГВС з питань системи озброєння (док. №№48-73), 2) з питань організації маневрів (док.№№ 74-75) і 3) по питань військової ідеології (док.№№ 76-78). Ці три групи націлюють дослідника на три завдання, поставлені перед комісією ГВС 21 квітня.

кладачі визнали за необхідне дати короткі біографічні довідки на них. Таким чином, включені до збірки 322 біографічні довідки на згадуваних в документах осіб, засновані, перш за все, на матеріалах РГВА, а також Центрального архіву ФСБ, ряду енциклопедичних та довідково-інформаційних видань, дозволяють скласти колективний портрет керівного начальницького складу Червоної Армії, який прийняв на себе тягар першого періоду війни.

В опублікованих документах велика увага була приділена питанням озброєння Червоної Армії.

Збірник містить розгорнутий науково-довідковий апарат, що складається з: історичного та археографічного передмов; додатків; приміток по тексту (поміщених під рядком до відповідній сторінці збірника) і приміток за змістом (що знаходяться в кінці збірника).

Одним з найважливіших джерел по темі дослідження є матеріали радянської періодичної преси. Йдеться про матеріали центральних і місцевих періодичних видань ("Правда", "Известия", "Труд", "Червона зірка", "Війна і робітничий клас", "Червона Карелія", "Ленінська правда." На сторінках цих видань публікувалися офіційні заяви радянського уряду з питання про радянсько-фінляндських відносинах, статті, репортажі, фотоматеріали з даної проблеми, переклади матеріалів зарубіжних ЗМІ, а також повідомлення радянських кореспондентів за кордоном. Аналіз цих матеріалів дозволяє простежити динаміку радянської політики щодо Финляндії, з'ясувати, як змінювався в 1939-1948 рр. погляд сталінського керівництва на дану проблему.

1.3. Методологія дослідження

В ході роботи над магістерською широко застосовувалися загальнонаукові методи: логічний, аналізу і синтезу, індукції і дедукції, а також спеціально-історичні методи: проблемно-хронологічний, періодизації, історико-порівняльний, ретроспективний та інші. В даному дослідженні дисертантом допускається можливість використання найрізноманітніших підходів і методів вивчення минулого, що дозволяють відтворити цілісну і об'єктивну картину подій, що відбувалися і дати їм наукове пояснення.

У своїй роботі автор керувався основними принципами історичної науки: історизмом, об'єктивністю, науковістю і соціальним підходом.

В ході дослідження автором застосовувався, головним чином, проблемно-хронологічний метод викладу матеріалу, за допомогою якого вдалося систематизувати процес розвитку досліджуваної теми, показати її особливості і характерні риси. Магістрант намагався розкласти загальні питання на складові компоненти і кожен виділений елемент розглядати в хронологічній послідовності, з урахуванням належних до нього історіографічних фактів.

Важливим методологічним аспектом вивчення історіографії Зимової війни є питання про її періодизації. Вирішення цієї проблеми дозволило підвищити якість історіографічного аналізу, систематизувати отримані знання.

РОЗДІЛ II. РАДЯНСЬКО-ФІНСЬКІ ВІДНОСИНИ В КІНЦІ 1930-Х РОКІВ: ПОЛІТИЧНИЙ АСПЕКТ

У середині 30-х років, коли гітлерівська Німеччина почала свою територіальну експансію шляхом насильницьких анексій, Великобританія і Франція спробували за допомогою переговорів створити антинімецький альянс з Радянським Союзом - державою, яке Гітлер, згідно своїй ранній політичній програмі «Майн кампф» (1923), мав намір перетворити в сировинну базу Німеччини. Ці переговори закінчилися невдачею, після того як західні держави відмовилися санкціонувати вимога Радянського Союзу про надання йому «в превентивних цілях» контролю над прибалтійськими республіками.

Тому замість такої угоди Москва уклала 23 серпня 1939 року з Берліном пакт про ненапад. До цього договору міністри закордонних справ обох держав В. М. Молотов і Й. фон Ріббентроп доклали секретний додатковий протокол, де позначалася загальна демаркаційна лінія, яка повинна була пройти через Східну Європу. Фінляндія, Прибалтика і Східна Польща становили сферу інтересів Радянського Союзу, а Німеччині діставалася основна частина Польщі. Пакт Молотова-Ріббентропа став першим пострілом у Другій світовій війні: західні держави - на цей раз проти очікувань - оголосили Німеччині війну, після того як німецькі війська тижнем пізніше вторглися в Польщу, Проте до квітня 1940 р війна на Західному фронті була лише позиційної. В першу зиму центр тяжкості війни, безперечно, знаходився на сході - точніше, на кордоні Фінляндії з Росією.

Чому ж Радянський Союз напав на нейтральну Фінляндію? Основною причиною були побоювання Сталіна, що Гітлер може через територію Фінляндії рушити на Ленінград і північні області СРСР. Не допомогло тут і запевнення фінського уряду на переговорах з Москвою восени 1939 р в тому, що Фінляндія готова відбити, зокрема, німецький наступ. За підозрами Сталіна, німці могли б висадитися в Фінляндії незалежно від офіційних запевнень. Все це відбувалося

на тлі глибокої недовіри між сторонами, яке не могло бути подолано за короткий термін. СРСР активно підтримував в Фінляндії комуністичну агітацію, спрямовану на повалення існуючого суспільного ладу. У той же час багато фінських політики, вчені та офіцери були налаштовані прогермански і підтримували тісні зв'язки з німецькими колегами.

Переговори між Радянським Союзом і Фінляндією перервалися на початку листопада, після того як фінська сторона відмовилася задовольнити низку вимог СРСР, які стосувалися зміни кордону. Радянська сторона мотивувала свою лінію тим, що такі заходи зміцнили б безпеку Ленінграда. Неофіційно подібні вимоги висувалися, починаючи з 1938 р, але фінський уряд їх відхиляла. Аж до самого початку Зимової війни міністру закордонних справ Фінляндії Ельяс Еркко вдавалося переконувати своїх колег в тому, що Москва проводить тактику залякування. У питанні відносин з Радянським Союзом Фінляндія діяла абсолютно інакше, ніж Прибалтійські держави, які вже в кінці вересня 1939 р поступилися вимогу СРСР, дозволивши заснувати на власній території військові бази.

Завзятість Фінляндії пояснювалося, зокрема, схильністю фінів чіплятися за віру в те, що в разі небезпеки Швеція із західними державами нададуть підтримку. Даремно шведський уряд конфіденційно сигналізував керівництву Фінляндії, що військову допомогу чекати не слід. Прагнення фінів приймати бажане за дійсне було невикорінно. Його питали також русофобські настрої в суспільстві, згідно з якими навіть незначні територіальні поступки Російським представлялися зрадою батьківщині. До того ж багато свідчило про неминучість збройного конфлікту. Довгострокова мета Москви полягала у відновленні контролю над Фінляндією. Коли це не вдалося шляхом переговорів, Сталін віддав Червоної Армії наказ вторгнутися до Фінляндії. За чотири дні до нападу була інсценована «фінська» прикордонна провокація у села Майна на радянській частині Карельського перешийка. Це стало приводом для розриву пакту про ненапад 1932 р і таким чином війна почалася.

Кордон між Фінляндією і Радянським Союзом, певна в жовтні 1920 р Юрєвським (Тартуським) договором, проходила трохи менше ніж в тридцяти кілометрах від Ленінграда (Санкт-Петербурга), тобто на відстані дальності дії великокаліберної артилерії. Природно, не було підстав припускати, що Фінляндія нападе на Радянський Союз, хіба що в разі, якби вона стала військовою базою якої-небудь іншої держави, наприклад, Німеччини, чого не можна було виключити до 23 серпня 1939 г. Однак в період дворічного існування германосовєтського союзу це уявлялося неймовірним.

Москва з підозрою відстежувала будь-які прояви співпраці між Німеччиною та Фінляндією. За одержаними інструкціями, представники ССРСР у Гельсінкі докладно повідомляли про будь-яку дрібницю, здатну підтвердити ці підозри. Особливу увагу відводили контактам військових на кшталт візитів Маннергейма до Німеччини, у ході яких він зустрічався з німецьким міністром авіації Германом Герінгом. Коли спалахнула війна, совєти очікували, що німці відкриють бази на Аландських островах, щоб окупувати гавані Фінляндії та Естонії і, заблокувавши Радянський флот у Фінській затоці, перекинуть війська до Фінляндії. За планом дій, розробленим верховним командуванням Червоної армії, фінська, естонська і латвійська флотилії мали бути знищені, а театр воєнних дій мав бути перенесений на територію Фінляндії*. У листопаді 1936 року А.А. Жданов, член Політбюро і перший секретар Ленінградського обкому партії, у своїй промові перед з'їздом рад у Москві озвучив однозначне попередження: «Якщо уряди малих сусідніх держав зайдуть надто далеко в напрямку фашизму, вони відчують на собі всю міць Радянського Союзу».

Декларація фінського уряду щодо обраної країною політики нордичного нейтралітету не досягла бажаного ефекту в Москві. Народний комісаріат закордонних справ сприймав цю декларацію як ще один спосіб прислужитись Німеччині. Урешті-решт, дійшло до того, що Радянський Союз почав розглядати Фінляндію не як складову нейтральної Скандинавії, а як свій прикордонний регіон, який становив великий стратегічний інтерес для

Радянського Союзу з погляду захисту, і який, відповідно, необхідно інтегрувати у власну систему безпеки.

У лютому 1937 року міністр закордонних справ Голсті здійснив офіційний візит до Москви. Його метою було розвіяти підозри, які викликала фінська зовнішня політика в Радянського Союзу й Заходу. У своїх розмовах із наркомом закордонних справ Літвіновим та іншими представниками ССРСР Голсті намагався запевнити візаві в тому, що жодна уповноважена особа у Фінляндії не схвалить політики, яка б зробила країну полем бою Німеччини та ССРСР, адже кожному зрозуміло, що в такому разі велика частина Фінляндії буде зруйнована незалежно від того, яка сторона переможе. Голсті також зустрівся з наркомом оборони маршалом К.Є. Ворошиловим і начальником генштабу маршалом О.І. Єгоровим, який і порушив питання про ймовірність того, що якась третя країна без дозволу скористається фінською територією як плацдармом для нападу на Радянський Союз. Фінський міністр закордонних справ запевнив їх, що Фінляндія сприйматиме будь-яке вторгнення на свою територію як акт агресії.

Візит Голсті приніс нетривалу відлигу в фінсько-со-ветських взаєминах. Обрання Кюості Калліо президентом

Фінляндії вітали в Москві, адже це означало усунення з фінської політики пронімецьки налаштованого Свінгунуда. Проте невдовзі у цих відносинах знов повіяло холодом, і взаємні звинувачення в пресі вкотре стали буденним явищем. [32, с. 332].

Масові сталінські «чистки» сягнули свого апогею в 1937 році, коли хвиля арештів і страт прокотилась по всьому совєцькому суспільству. У добу Великого Терору особливо постраждали етнічні меншини ССРСР та осередки іноземних комуністичних партій, які знайшли собі прихисток у Країні Рад і провадили свою діяльність звідти. Фіни Східної Карелії та Інгрії (регіон навколо Ленінграда, населений фінськомовною громадою) втратили останні рештки своїх національних прав, а використання фінської всіляко

переслідувалось. Тисячі фінських комуністів, які втекли до Радянського Союзу, загинули. Мешканці Фінляндії були добре обізнані з тим, що діялось за східним кордоном країни, і це, вочевидь, не могло не впливати на громадські настрої. Загалом, ситуація всередині великої держави на сході залишалась для фінів незбагненною. Це була «земля червоного мороку», що жахала своєю непередбачуваністю.

Такий був контекст, в якому Москва відновила в жовтні 1939 р переговори, перервані в попередньому році, вимагаючи, щоб Фінляндія поступилася частиною Карельського перешийка і погодилася на створення радянських воєнних баз на своїй території. Досвід Прибалтійських держав був надто свіжим у пам'яті, а лінія фінського уряду надто відрізнялася від їх позиції для того, щоб Гельсінкській уряд погодився на в общемто помірні радянські вимоги. Москва сформулювала ідею обміну територіями, проте Гельсінкі продовжував наполягати. Сталін був роздратований непримиренністю цієї маленької країни, яка насмілилася кинути виклик могутньому сусідові. На початку грудня він визнав «уряд Фінляндської Демократичної Республіки», сформований групою емігрантів, які з часів революційної хвилі проживали в СРСР, і очолюване Отто Куусіненем, давнім діячем Комінтерну фінської національності. Саме з цим урядом Ради підписали потрібний їм договір і приступили до його виконання [32, с. 335].

Військові дії почалися 29 листопада і були продовжені з більшою активністю починаючи з 2 грудня. Гельсінкській уряд вдався до допомоги Ліги Націй, що вийшла на мить з летаргічного стану, в якому вона перебувала, для того, щоб висловити своє обурення і прийняти 14 грудня 1939 р рішення про виключення Радянського Союзу. Тим часом Червона армія зазнавала важкі невдачі, оскільки була зупинена фінськими військами, що завдали їй ряд принизливих поразок.

«Зимова війна» мала важливі політичні наслідки. Акт агресії, сам по собі гідний жалю, викликав хвилю підтримки Фінляндії з боку багатьох країн світу

не тільки демократичних, але також і Італії (де війна розглядалася як свого роду реванш по відношенню до союзника Німеччини) і навіть самій Німеччині. Стала очевидною крайня слабкість радянської армії, а тому і безглуздість йти на занадто великі поступки Москві. Це було очевидно західним державам, але, перш за все, німцям, які відчували себе вільними у своїх діях, ніж вони і змогли скористатися в найближчому майбутньому. Відбулась зміна в співвідношенні сил, яке стало проявлятися з усе більшою очевидністю.

Тому, хоча на початку березня 1940 р. російським вдалося прорвати «лінію Маннергейма», тобто фінську лінію оборони, зупинити їх наступ, Сталін вирішив розпустити уряд Куусинена і 12 березня 1940 уклав мир з Фінляндією на умовах, запропонованих ще в жовтні: поступка частини Карельського перешийка з містом Выборгом і деяких воєнноморських баз на фінській території. В цілому, це був принизливий мир для радянських керівників, які, мобілізавши армію, в результаті лише продемонстрували її слабкість. Саме цей аспект почав впливати на новий етап війни, до якого готувався перейти Гітлер [90, с. 336]

Історія радянсько-фінляндських переговорів 1938-1939 рр. детально розглянута в роботах В. Н. Баришнікова, М. І. Мельтюхова, В. Я. Сиполс, А. О. Чубар'яна, А. В. Шубіна, та ін. Як бачимо, зміст переговорів свідчить про намір Москви домогтися поліпшення своїх позицій на Балтиці, і окупація Фінляндії не входила в наміри радянського керівництва. Переконавшись в неможливості домогтися від Фінляндії поступок дипломатичним шляхом, радянське керівництво прийняло рішення почати війну [28, с.143]. А. В. Шубін, зокрема, підкреслює, що посилення на нейтралітет Фінляндії як на обставину, яке гарантувало її неучасть у ворожому Радянському Союзу коаліції, не-состоятельны. Нейтралітет малих країн, як показав досвід європейської війни, не був перешкодою для німецької агресії. Тому у Сталіна були підстави побоюватися висадки експедиційного корпусу противника в Фінляндії і проходку його через її територію для удару по Ленінграду [67, с.222].

Що стосується посилань при реконструкції причин конфлікту на Комінтернівської ідеологію або сталінське великодержавництво, вважає А. В. Шубін, то зміст радянсько-фінських переговорів восени 1939 р свідчить про те, що ці загальні мотиви не грали істотної ролі при вирішенні питання, бути чи не бути війні. «Якщо б Сталін тримав у голові тільки інтереси» світового комуністичного руху », - пише він, - йому не слід було торгуватися з-за кілометрів кордону. Все одно все потім дістанеться комуністам. І війну вести не слід - агресивна війна підриває авторитет комуністичного руху. /.../ Інша справа - великодержавні претензії. Але торгуватися через кілометрів знову нерозумно. А Сталін - нате - торгувався, втрачаючи дорогоцінний час, що залишився до зими »[30, с.181].

Зміст радянських пропозицій про перенесення кордону також свідчить на користь цієї точки зору. Радянські вимоги, звертає увагу А. О. Чубар'ян, мали тривалий історичне минуле. Наприклад, напередодні Першої світової війни російський Генеральний штаб підготував меморандум, де загроза нападу Німеччини з використанням території Фінляндії охарактеризована приблизно так само, як вона бачилася через чверть століття Сталіну і Генштабу Червоної Армії. У 1920 р під час переговорів про укладення Тартуського миру радянська делегація просила фінів поступитися частиною території на Карельському перешийку на північ від Ленінграда і деякі острови у Фінській затоці[31, 56].

Цю аргументацію не можна не визнати досить переконливою: дійсно, зміст переговорів, в ході яких радянська сторона наполегливо домогалася саме перенесення кордону, неодноразово коректуючи свої пропозиції («торгувалася») в надії на те, що фіни підуть на компроміс, свідчить про те, що для радянського керівництва в той період на першому плані стояло завдання не реалізації будь-яких ідеологічних доктрин, а досягнення поліпшення своїх геостратегічних позицій напередодні участі в світовій війні.

Цього не суперечить навіть визнання однієї з цілей війни з боку Радянського Союзу приведення до влади в Фінляндії «народного уряду» на чолі

з. Куусіненем, як вважає, наприклад, М. І. Мельтюхов, вважаючи, що це «взагалі б зняло б питання про межі». Справа в тому, що ідея створення «уряду О. Куусіненена» була імпровізацією радянської сторони, до якої вирішено було вдатися тоді, коли радянсько-фінські переговори зайшли в глухий кут і сталінське керівництво схилилося до силового варіанту вирішення конфлікту [33, с. 209]

Звісно ж, що до осені 1939 радянське керівництво не передбачало нападати на Фінляндію, і тим більше не мало на увазі її окупацію. Тільки зрив переговорів осені 1939 р підштовхнув Сталіна до рішення почати війну. Звичайно, в Кремлі могли опрацьовувати варіант, при якому Червона Армія зуміє в короткий термін вирішити поставлене завдання розгрому фінської армії і, можливо, зайняти Гельсінкі. Проте, остаточне рішення щодо долі Фінляндії навряд чи могло бути прийнято до успішного закінчення військових дій. У всякому разі, матеріалів, на основі яких можна судити про наявність в Кремлі цілком певних планів щодо майбутнього Фінляндії, на сьогоднішній день недостатньо, щоб зробити остаточний висновок з цього питання. Це варто підкреслити, оскільки в історіографії сьогодні можна зустріти абсолютно необґрунтовані твердження, ніби російські історики «практично всі одностайні в тому, що прагнення Радянського уряду полягало в приєднанні Фінляндії та освіті на її території соціалістичної держави або навіть союзної республіки»[34, с.141].

Відзначимо, що в багатьох роботах історія виникнення радянсько-фінляндської війни зводиться виключно до сюжету переговорного процесу, а потім протистояння СРСР і Фінляндії. Однак вплив на хід переговорів, а значить і на вирішення питання, бути чи не бути війні, надавали інші держави. На нашу думку, розгляд радянсько-фінляндської війни в широкому контексті розвитку ситуації в Європі в ході передвоєнного кризи дозволяє врахувати при виявленні причин конфлікту ряд інших, не завжди потрапляють в поле зору факторів, що дає можливість намалювати більш панорамну і об'єктивну

картину, що не зводиться до цілому до двосторонніх відносин СРСР і Фінляндії (навіть з урахуванням позиції Німеччини і наявності секретного протоколу до радянсько-німецького договору від 23 серпня 1939 року). А. Г. Донгаров ще в 1990 р звертав увагу на те, що «справжні, фундаментальні причини лежали за рамками відносин між двома країнами. Взяті самі по собі, нехай далеко не ідеальні, радянсько-фінляндські відносини не мали на увазі неминучість збройного конфлікту» [39, с.54].

Для фахівців ясно, що наукова реконструкція причин радянсько-фінляндського конфлікту неможлива без урахування загального фону європейської політики, який чинив суттєвий вплив на радянсько-фінляндські відносини. Джерела напруженості в радянсько-фінських відносинах були пов'язані із загальним загостренням ситуації в Європі, станом відносин СРСР з Німеччиною і Англією. Конфлікт інтересів великих держав залучав до своєї орбіти все більше число малих країн, доля яких починала залежати від ходу глобального протиборства. Агресія Німеччини в Європі на тлі прово-димої Англією і Францією політики «умиротворення» підвели Європу до нової світової війни. Що стосується Радянського Союзу, то він не міг серйозно розраховувати залишитися в стороні від конфлікту, потенційно що ніс загрозу його державної незалежності та існуванню населення його народів. В. С. Христофоров, наприклад, підкреслює: «Звісно ж очевидним, що події Зимової війни треба розглядати насамперед не в двосторонньому форматі - винен чи тільки СРСР або тільки Фінляндія, як це було типово для радянської історіографії або для фінської, а поглянути на події ширше, проаналізувавши політичні позиції, зайняті всіма державами, так званими «малими» і «великими», взаємовиключні інтереси яких зіштовхнулися в умовах розпочатої Другої світової війни на північному фланзі Європи» [41, с.56].

Після здобуття незалежності у Фінляндії панували - націоналістичні й рішуче антиросійські та антикомуністичні настрої. Пропаганда білих поклала вину за «червоний бунт» 1918 року на росіян. Русофобія крайніх правих була різновидом етнічної ненависті із почуттям расової вищості над росіянами, яких затаврували «архіворогами». Питання Східної Карелії також суттєво впливало на ставлення фінів до своїх східних сусідів. Найпалкіші прихильники «Великої Фінляндії» засуджували Тартуський мир як ганебну зраду народу Східної Карелії, що полишила їх на милість більшовиків. У 1921 році в Східній Карелії відбулося повстання проти більшовицької влади, фінські добровольці перетинали кордон, аби підтримати його. Після придушення повстання фінські активісти заснували Карельське академічне товариство, покликане жити ідею «Великої Фінляндії». Це товариство, чия ідеологія вирізнялась урапатріотизмом і «ненавистю до руських», знайшло широку підтримку серед студентства, і чимало представників освічених кіл молодії республіки приєднались до нього. Більшовики заснували Автономну Соціалістичну Республіку Карелію і віддали її під керівництво фінським червоним, що втекли з Фінляндії після громадянської війни. Це сприймалося як невдала спроба замаскувати політичний та етнічний гніт фінських братів [32, с. 335].

Советська Росія лякала Фінляндію з двох причин: як нащадок царату та російського імперіалізму і як осередок комунізму. Зі свого боку Росія з підозрою ставилася до намірів фінів. Природно, вона не боялась самої Фінляндії чи її армії, але вважала дуже ймовірним, що ворожі сили скористаються територією фінів як трампліном для нападу на Росію. 1918 року фіни запросили німців до своєї країни. За рік вони вже запропонували Британії бази, з яких британські торпедні катери атакували російські військові кораблі. Чому ж це не може повторитись? Відносини між Фінляндією та її східним сусідом і надалі залишались холодними через напругу та взаємну ворожість.

Вислови, якими послуговувались російські ЗМІ, описуючи «білих фінів», за своєю грубістю не поступались русофобській риторичі фінських правих.

Тінь східної загрози висіла над Фінляндією, визначаючи її зовнішню політику і військове планування. Найважливішим завданням зовнішньої політики країни було заздалегідь заручитись сторонньою підтримкою на випадок крайньої потреби. Однак це становило неабияку проблему. Фінські керівники усвідомлювали, що для Фінляндії буде надто ризиковано об'єднуватися з балтійськими державами і Польщею, оскільки це може втягнути країну у конфлікти, які не несуть їй прямих загроз. Німеччина більше не могла запропонувати ніякого захисту. Веймарський режим підтримував дружні відносини з советською Росією, що надзвичайно засмутило фінських прибічників Німеччини. Велика Британія задовольнялась просуванням власних комерційних інтересів у балтійському регіоні. Неможливо було покладатись на скандинавські країни; вони були слабкі, до того ж відносини зі Швецією якийсь час залишались прохолодними. Після Першої світової війни Швеція шукала можливостей заволодіти Аландськими островами, які були стратегічно важливими для Фінляндії. Цілковито шведськомовне населення островів заявило про своє бажання возз'єднатись зі Швецією. Ліга Націй вирішила справу на користь Фінляндії, і тривалий час питання Аландських островів зумовлювало напруженість у відносинах двох сусідів так само, як і мовна полеміка в самій Фінляндії—Швеція, природно, підтримувала шведськомовну меншину [32, с. 344].

Було вирішено, що найкращим гарантом фінської безпеки є Ліга Націй. У її рамках Фінляндія працювала віддано й активно. Вона зробила усе можливе, щоб одержати особливі гарантії безпеки для малих народів. Подібно до інших молодих держав Східної та Центральної Європи, Фінляндія була складовою міжнародної системи, заснованої під егідою західних держав коштом Німеччини та Росії. Позиції молодих держав залежали від витривалості цієї

системи. У 1930-х роках їй почала загрожувати зростаюча міць Німеччини та Радянського Союзу.

На загальних виборах 1933 року, того самого, коли до влади в Німеччині прийшов Адольф Гітлер, партії правого спрямування зазнали нищівної поразки. Патріотичний народний рух, подібний за своєю поведінкою та ідеологією до італійських фашистів, був ізольований, особливо після 1934 року, коли прихильник британського консерватизму Ю.К. Паасікві очолив Партію національної коаліції. Таким чином Фінляндія розвивалась у напрямку, протилежному до країн Східної та Центральної Європи, де демократичні режими занепадали один за одним. У Фінляндії ж парламентську систему було зміцнено, а виборці своїми голосами підтримали великі демократичні партії: соціал-демократів та Аграрний союз. Цей процес можна пояснити витривалістю демократичних засад країни і глибоко закоріненою повагою народу до верховенства права, яке уособлював передусім президент Свінгунд. Окрім цього, Велика депресія не вдарила по Фінляндії так сильно, як по багатьох інших країнах. Економічний поступ, який тривав доволі стабільно протягом усього міжвоєнного періоду, створив умови для стабільного суспільства [54, с. 120].

Подібно до Естонії, Латвії, Литви і Польщі Фінляндія разом із незалежністю одержала доволі вигідний кордон у той час, коли Росія була слабка. Велику східну державу майже повністю виштовхнули з балтійського регіону. Проте ці п'ять країн-сусідок мали врахувати імовірність того, що Росія рано чи пізно поверне собі колишню міць і вже не задовольнятиметься таким станом речей. Зі свого боку Москва сприймала усі ці держави як складові *cordon sanitaire*—санітарного кордону, створеного державами-переможницями Першої світової війни.

Прихід до влади в Німеччині націонал-соціалістів у січні 1933 року цілковито змінив баланс сил у Східній Європі

Антикомунізм, що був невід'ємною складовою ідеології Адольфа Гітлера, почав визначати східну політику Німеччини, і, як наслідок, її відносини з СРСР стали відкрито ворожими. Польща, яка була найважливішим союзником Франції в Східній Європі, підписала з Німеччиною декларацію про ненапад, і Москва була змушена переглянути усю міжнародну ситуацію. Доти вважалось, що найбільшу загрозу першій у світі соціалістичній державі становили Британія і Франція. Тепер же з'явилася нова, значно страш* ніша загроза, і Радянський Союз побоювався, що Німеччина почне здійснювати східну експансію, окреслену фюрером у «*Mein Kampf*», щойно з'явиться така можливість. Отже, Радянський уряд звернувся до Франції з пропозицією закріпити статус-кво в Східній Європі і примиритися з Лігою Націй. Франція без вагань ухопилася за шанс збільшити свій вплив на сході. Для Кремля ці кроки узгоджувалися з порадою Леніна про використання взаємних конфліктів між капіталістичними країнами, аби уникнути ізоляції Радянського Союзу і запобігти будь-якому нападу на нього¹.

У Фінляндії кінець німецько-совєтської дружби вітали із захватом. Хоч серед фінів існувала певна кількість шанувальників націонал-соціалізму, більшість із них просто вважали, що зростаюча міць переозброєної Німеччини становитиме здорову противагу могутній Росії, яка їх жахала. З іншого боку, Москву почав непокоїти дедалі більший вплив Німеччини на буферну зону, тобто Фінляндію, балтійські країни (Естонію, Латвію, Литву) та Польщу. Ці так звані «прикордонні країни» перетворились на життєво важливий щит на шляху німецьких амбіцій. Метою совєтської політики в Прибалтиці стало збереження статус-кво в цьому регіоні [76, с. 142]..

У травні 1934 року уряди Франції та СРСР дійшли згоди щодо наріжних засад, на яких мав бути укладений так званий Східний пакт: СРСР, Польща, Німеччина, Чехословаччина, Фінляндія, Естонія, Латвія і Литва мали підписати угоду, в якій гарантували взаємну підтримку відповідно до договору Ліги Націй. Пакт ставив собі за мету не дати Німеччині встановити одноосібне

панування в Східній Європі. Ця ідея зазнала невдачі, коли Німеччина і Польща відмовились підписувати цю угоду. Фінляндія від самого початку чітко дала зрозуміти, що ставиться до неї негативно. У 1932 році вона уклала договір про ненапад із Радянським Союзом та відкинула будь-які інші домовленості. Фінляндія, Естонія і Латвія побоювались, що якщо в Європі спалахне війна, Радянський Союз посилатиметься на Східний пакт і відрядить війська на їхні території, після чого вже буде неможливо їх позбутися². У кінцевому рахунку Східний пакт став для Фінляндії корисним нагадуванням про хитке становище маленьких держав Балтії, які опинились у полі напруги між Німеччиною і Радянським Союзом.

Німецька дипломатія ставила собі за мету лише завадити Фінляндії приєднатись до будь-якого анти-німецького блоку. Від Фінляндії вимагалось виявити «справжній» нейтралітет, який виключав участь у будь-якій системі колективної безпеки та активну діяльність у Лізі Націй. Німецька пропаганда закликала до спільної боротьби з комунізмом і заохочувала антисоветські настрої у Фінляндії, а також прагнула перешкодити будь-яким спробам покращити фінсько-советські відносини. Німці були достатньо реалістичними і не розраховували на нечисленний, хоч і галасливий, ультраправий Народний патріотичний рух. Натомість, для збереження свого впливу вони намагались використати культурні канали. Середина 1930-х років стала піком німецької культурної пропаганди у Фінляндії [24, с. 56].

Однак у другій половині десятиліття Фінляндія почала дедалі більше дистанціюватись від Німеччини. Це пояснювалось частково економічними чинниками та змінами у внутрішній фінській політиці. Велика Британія була набагато вагомішим експортним ринком для Фінляндії, а від середини 1930-х років британські торгові позиції ще більше зміцнились. Це супроводжувалось посиленням політичного й культурного впливу Британії, чому сприяв той факт, що її політична система найкраще відповідала цінностям центристських

партій, які зазвичай отримували владу у Фінляндії, а також консерваторів на кшталт Паасіківі.

Ці політичні кола критично, а навіть несхвально, ставилися до Німеччини, їхній вплив продовжував зростати протягом усієї другої половини 1930-х років⁷. Вибори 1936 року привели до влади уряд, сформований Аграрним союзом, на чолі з Кюості Калліо. Портфель міністра закордонних справ одержав ліберал-англофіл Рудольф Голсті. Його, без сумніву, не можна було назвати проРадянським, але він чітко усвідомлював, що найбільшу загрозу для миру в Європі становить Німеччина. Голсті був переконаний, що самого нордичного нейтралітету не достатньо, щоб гарантувати безпеку Фінляндії. Він розумів, що для країни життєво необхідно—разом з іншими північними країнами—приєднатись до союзу під егідою Ліги Націй, на чолі якого стояли Велика Британія і Франція. Тільки так Фінляндія могла отримати захист від Радянського Союзу. Таким чином, для німецького дипломатичного корпусу Голсті став уособленням небажаного для Німеччини напрямку фінської зовнішньої політики⁸. Німеччина зазнала чергової невдачі, коли в лютому 1937 року Свінгувуд програв президентські вибори Калліо. Коаліцію нового уряду сформували соціал-демократи, аграрії і прогресисти під проводом А.К. Каяндера. Голсті зберіг свій пост міністра закордонних справ [57, с. 35].

Незалежно від коливань у відносинах між Фінляндією та Німеччиною, військові контакти тривали. Вони ґрунтувались на традиціях єгерських корпусів. Майже всі командувачі фінської армії були Jagers (єгерями), які здобули свою військову освіту у Німеччині в часи Першої світової війни, і чимало з них зберігали в душі почуття вдячності та прихильності до Німеччини. Крім того, стрімко зростала військова сила Німеччини, особливо її авіація, що викликала їхній професійний інтерес. Це пояснює численні візити до Німеччини фінських офіцерів. Усе це, що цілком природно, посилювало підозри Радянського Союзу; пронімецькі симпатії фінського офіцерського складу також не оминули увагою британці та шведи. І справді, масштаби

візитів фінських офіцерів до Німеччини часом змушували ніяковіти навіть фінський уряд. Однак Фінляндія не мала ані найменших сподівань на допомогу з боку Німеччини. Обсяги закупленої в Німеччини зброї були незначними; літаки, необхідні для збройних сил, були придбані у Британії та Голландії. Зі Швецією велись попередні переговори щодо виробництва зброї для Фінляндії на випадок війни [33, с.188].

Коли в жовтні 1935 року Італія напала на Ефіопію, Фінляндія, як і майже всі інші країни—члени Ліги Націй, взяла участь у санкціях проти агресора. Її розчарування тільки зросло, коли виявились, що санкції були неспроможні зупинити Італію. Впевненість у гарантіях безпеки, пропонованих Лігою Націй, розвіялась як дим, і настав час заново оцінити ситуацію. Чотири північні країни (Данія, Фінляндія, Норвегія та Швеція) налагодили тіснішу співпрацю, а Фінляндія і Швеція почали покращувати свою обороноздатність.

З іншими країнами півночі, зокрема зі Швецією, Фінляндію поєднувала спільна історія і культурна спадщина, споріднені цінності та бажання залишатись осторонь конфліктів супердержав. Коли міжнародна ситуація ставала дедалі напруженішою, для них настав час забути про колишні суперечки. У грудні 1935 року Т.М. Ківімакі, прем'єр-міністр Фінляндії, зробив у парламенті заяву, що у своїй зовнішній політиці Фінляндія має дотримуватись нейтральної нордичної лінії. Ця декларація була обумовлена як політичними, так і військовими мотивами.

Наміром прем'єр-міністра було провести чітке розмежування між Фінляндією та іншими країнами, що мали спільний кордон із Росією, і водночас розвіяти будь-які підозри советів, боючімто Фінляндія готова пристати на бік Німеччини.

Важливим чинником фінської орієнтації на Скандинавію був фельдмаршал К.Г. Маннергейм.

На його думку, скандинавська орієнтація забезпечувала Фінляндії найкращу можливість пережити кризу похмурі обриси якої вже почали

вимальовуватись на обрії Його довгостроковою метою був військовий союз зі Швецією яка, на переконання Маннергейма, була єдиною країною на чию допомогу Фінляндія могла розраховувати в разі війни із Радянським Союзом. Швеція змогла б надаги допомогу найшвидше, окрім цього, усе військове постачання мало транспортуватись через її територію.

Такі думки були суголосні настроям, які панували в певних військових колах самої Швеції. Шведи мали усі підстави сподіватись, що країни Балтії, і передусім Фінляндія зможуть зберегти свою незалежність.

Аналізуючи події, легко побачити, що Фінляндія покладала великі надії на допомогу скандинавських країн. У другій половині 1930-х років Швеція більше боялась Німеччини аніж Радянського Союзу, з військового погляду вона була слабкою і не бажала відмовлятись від нейтралітету, **які** забезпечував їй мир уже понад століття [96, с. 148].

Англо-німецька морська угода, підписана в червні 1935 року, порушила систему відносин, попередньо створену в балтійському регіоні. Усупереч Версальському договору угода дозволяла Німеччині збудувати флот, який за тоннажністю дорівнював 35% британського флоту. Це означало, що Німеччина в майбутньому могла здобути морську перевагу в Балтиці, перекривши Данську протоку. Москва вважала, що ця угода, укладена між Німеччиною і Британією, суттєво послабила позиції СРСР: Німеччина отримала від Британії карт-бланш на панування в Балтійському морі. Це спонукало радянських військових зосередити ще більше уваги на Фінській затоці. У директиві, виданій 1935 року наркомом оборони К.Є. Ворошиловим, серед найімовірніших ворогів країни було названо Німеччину, Польщу, Фінляндію та Японію.

У наступні роки Москва з підозрою відстежувала будь-які прояви співпраці між Німеччиною та Фінляндією. Англо-німецька морська угода, підписана в червні 1935 року, порушила систему відносин, попередньо створену в балтійському регіоні. Усупереч Версальському договору угода дозволяла Німеччині збудувати флот, який за тоннажністю дорівнював 35%

британського флоту. Це означало, що Німеччина в майбутньому могла здобути морську перевагу в Балтиці, перекривши Даиську протоку. Москва вважала, що ця угода, укладена між Німеччиною і Британією, суттєво послабила позиції СРСР: Німеччина отримала від Британії карт-бланш на панування в Балтійському морі. Це спонукало радянських військових зосередити ще більше уваги на Фінській затоці. У директиві, виданій 1935 року наркомом оборони К.Є. Ворошиловим, серед найімовірніших ворогів країни було названо Німеччину, Польщу, Фінляндію та Японію [35, с.177].

У наступні роки Москва з підозрою відстежувала будь-які прояви співпраці між Німеччиною та Фінляндією.

Початок війни між Німеччиною і англо-французької коаліцією, а також радянсько-німецький договір про ненапад 1939 р можна розглядати, перш за все, як безпосередні передумови виникнення «зимової війни». В результаті нападу Німеччини на Польщу, оголошення Англією і Францією війни Німеччині, а також досягнутого врегулювання радянсько-німецьких відносин створилася ситуація, в якій стало можливим прийняття рішення в Кремлі про застосування військової сили для вирішення питання про перенесення кордону. Наявність цих передумов не означало, однак, неминучість виникнення радянсько-фінляндської війни - її безпосередні причини пов'язані, з одного боку, з інтенцією радянського керівництва домогтися поліпшення геостратегічних позицій у Балтійському регіоні з метою зміцнення власної безпеки, а з іншого боку - з позицією уряду Фінляндії, яка обрала варіант жорсткого протистояння і відкидання радянських вимог.

У Москві остаточне рішення розпочати війну з Фінляндією було прийнято, щойно переговори зазнали провалу 9 листопада 1939 року. Напад на Фінляндію входив у плани генштабу Червоної армії ще від 1937 року. Така операція розглядалась переважно як превентивний захід у сценарії, за яким Фінляндія вступить у війну проти Радянського Союзу на боці Німеччини²⁶. У червні 1939 року план «контратаки» на Фінляндію, підготований начальником

генштабу Б.М. Шапошніковим, був представлений на розгляд Сталіну. На думку Шапошнікова, реалізація цього плану передбачала тяжку і непросту війну, що мала тривати принаймні кілька місяців і вимагала залучення п'ятдесяти дивізій та значної кількості артилерії. Під час обговорення цього плану він наголосив, що воєнні дії потрібно завершити швидко, аби Фінляндія не встигла одержати будь-яку відчутну допомогу ззовні. За спогадами очевидців, на пропозицію Шапошнікова Сталін розсміявся: «Ви просите таку кількість збройних сил та ресурсів, щоб дати раду такій країні, як Фінляндія! Така кількість не потрібна»,—кажуть, саме такою була його реакція. Голова Ленінградського військового округу К. А. Мерецков одержав завдання скласти новий план, маючи у своєму розпорядженні лише три п'ятих усіх сил, запропонованих Шапошніковим. Коли наприкінці липня цей план було схвалено, Сталін і Ворошилов прогнозували, що наступ забере не більше двох-трьох тижнів [30, с.122].

Зосередження радянських військ на фінському кордоні розпочалось на початку жовтня і збільшувалось за рахунок загонів, що звільнялась від служби в прибалтійських країнах. 29 жовтня Ленінградський військовий округ представив наркомові оборони Ворошилову план розгрому фінської армії одним масованим ударом з усіх напрямків. 15 листопада Ворошилов віддав військовому округу наказ негайно здійснити передислокацію та зосередження військ, необхідних для нападу. Водночас розпочалась підготовка політичного підґрунтя. Ті кілька поодиноких фінських комуністів-емігрантів, що вціліли в м'ясорубці сталінських чисток, раптово знову знадобились режиму. Найважливішим із них був О.В. Куусінен, один із лідерів червоних під час громадянської війни 1918 року, який згодом був секретарем Комінтерну і членом його Виконавчого комітету, 10 листопада, поки фінські делегати ще були в Москві, Сталін покликав Куусінена і дав йому інструкції сформувати «Народний уряд», чиїм завданням було ви крити справжню причину війни. Молотов і А.А.Жданов, перший секретар Ленінградського обкому партії, взяли

участь у підготовці звернення Куусінен до «робітників Фінляндії», а в Комісаріаті із закордонних справ підготували проект договору про взаємодопомогу та дружбу між ССРСР та «Демократичною Республікою Фінляндією». Зі свого боку Ворошилов віддав наказ сформувати юб-ту дивізію з фінських і карельських призовників, що мешкали в Ленінградському військовому окрузі. Вони мали становити хребет фінської «Народної армії»[91, с.155].

Невдовзі анти-фінська пропаганда в Союзі СРСР сягнула небаченого рівня фанатизму. Робітники фабрик видавали резолюції, які засуджували Фінляндію. 26 листопада оголосили, що фінська артилерія зробила кілька гарматних пострілів на ділянці кордону поблизу села Майніла, при цьому постраждало кілька солдатів. Фінський уряд заперечував це, стверджуючи, що з фінської сторони не пролунало жодного пострілу, і запропонував створити спільну комісію для розслідування цього інциденту. Радянський уряд відкинув цю пропозицію. Він у односторонньому порядку скасував підписаний раніше обома країнами акт про не напад і 29 листопада розірвав дипломатичні відносини з Фінляндією. 30 листопада о 8:00 Червона армія без оголошення війни розпочала стрімку атаку на Фінляндію по всій довжині кордону, а советська авіація здійснила повітряні нальоти на цілі в різних частинах країни.

Згодом Молотов заявив, що саме ворожа політика фінського уряду стала на заваді досягненню угоди восени 1939 року, і що ССРСР не мав іншого виходу, аніж взятися за зброю. Советські історики, якщо й торкалися питання Фінської війни, то, як правило, повторювали ці заяви. Вони наполегливо стверджували, буцімто реакційні кола Фінляндії, які відкрито провадили військову співпрацю з Німеччиною, тільки й чекали нагоди, аби надати фінську територію та ресурси до послуг ворогів Радянського Союзу, а тому влаштовували провокації на советському кордоні, зокрема й поблизу Майніли, що змусило ССРСР розпочати контратаку. Така «заморожена» інтерпретація

Зимової війни, як називає ІїДейвід Л. Вілльямс, зберігалася цілих півстоліття³⁰. Лише наприкінці 1980-х років совєтські історики почали переглядати свою оцінку подій, що призвели до Зимової війни. Раніше закриті архіви також поступово ставали доступними для дослідників. У 1989 році започаткували спільний проект вивчення історії Зимової війни за участю російських та фінських істориків. Його результати були оприлюднені у Фінляндії в 1997 році, а наступного року—в Росії.

Хоча доступ до документів колишнього Радянського Союзу і досі обмежений, було розкрито деяку інформацію, яка проливає більше світла на підґрунтя Зимової війни. Серед розсекречених документів є пропозиція від 17 листопада, підготована для Молотова Радянським дипломатичним представником В.К. Дерев'янським, у якій той закликає «напоумити фінський уряд». У документі йдеться про те, що з метою тиску на Фінляндію необхідно створити «надзвичайно напружену ситуацію» на кордоні. Дерев'янський також рекомендує почати цькувати Фінляндію в пресі, а також організувати демонстрації, після чого наступним етапом стане розрив пакту про ненапад «з усіма наслідками, які з нього випливають». Короткий перелік дій, які планувалися на фінському кордоні, також знайшли серед нотаток першого секретаря Ленінградського обкому партії А.А.Жданова. Цей перелік уклали до 25 листопада. Документ указує на існування плану, за яким НКВС мав створити інсценізацію, що стала би приводом для початку війни. У ньому також ідеться про звернення Фінської комуністичної партії до пролетаріату Фінляндії. Події, що згодом відбулися насправді, цілком відповідали цій схемі³². Ці джерела підтверджують, що Майнільський інцидент був фальсифікацією, тобто саме тим, що завжди було очевидним для фінів [32, с. 350].

У Фінляндії точилось чимало дискусій про те, чи мав фінський уряд поступитись Радянським вимогам. Не дивно, що його непохитна позиція в переговорах стала об'єктом критики. Порівняно з умовами Московського

мирного договору 1940 року та Паризького мирного договору 1947 року, пропозиції, зроблені Радянським Союзом восени 1939 року, з ретроспективного погляду видаються дуже поміркованими. Одним з основних критиків був сам Ю.К. Паасіківі, який вважав Зимову війну «війною Еркко». Він думав, що було значно краще уникнути війни: піти на поступки та дійти згоди з Радянським Союзом³³. З іншого боку, на користь тодішніх делегатів часто наводять аргумент, що задоволення радянських вимог восени 1939 року поставило б Фінляндію на шлях, яким уже крокували прибалтійські країни— шлях поступової руйнації і втрати незалежності.

Раптового початку війни 30 листопада 1939 року, безумовно, можна було уникнути, якби Фінляндія погодилась на советські пропозиції або знайшла якесь близьке до них компромісне рішення. Хід переговорів у Москві засвідчив, що Сталін справді намагався переконати Фінляндію дійти згоди мирним шляхом, але так само він діяв і в Прибалтиці. Питання полягає ось у чому: що б сталося потім? Чи поступки, на яких наполягав СРСР у переговорах восени 1939 року, задовольнили б його, чи згодом він виставив би нові умови, які Фінляндія була б змушена або задовольнити, або відхилити в ще менш сприятливій для себе ситуації? Історія не дає на це відповідей. Проте важко не зробити висновку, що з шьгляду советів Фінляндія в багатьох аспектах була тим самим, чим були для СРСР Естонія, Латвія і Литва. Усі чотири колись входили до складу Російської імперії. Разом вони становили надзвичайно важливу буферну зону довкола Ленінграда. В очах Москви Фінляндія не належала до спільноти нордичних держав, як звикли вважати самі фіни; натомість вона була однією з країн Прибалтики. Коли Німеччина і Росія заходились відвойовувати втрачене в Першій світовій війні, жодна зі східноєвропейських держав, посталих з попелища цієї війни, не могла залишитись осторонь цього конфлікту. Фінляндію втягнули в цю війну, оскільки вона відмовилась скоритися плану, погодженому між Німеччиною та Радянським Союзом 23 серпня 1939 року.

Іронія історії полягає в тому, що після двадцятилітніх побоювань нападу совєтів війна заскочила фінів зненацька. Протягом двох тижнів після провалу переговорів у Москві нічого не відбувалось, і країну охопила атмосфера самозаспокоєння. Уряд підготувався до тривалого періоду напружених відносин із Радянським Союзом та психологічної війни. Фінське керівництво скористалось неофіційними каналами зв'язку, щоб дослідити громадську думку та моральне налаштування населення по всій країні, і з'ясувало, що переважна більшість людей підтримує жорстку лінію уряду у переговорах. Оцінка ситуації фінською військовою розвідкою також давала підстави сподіватись, що мир триватиме й надалі. Уранці 30 листопада міністр внутрішніх справ Урго Кекконен зателефонував прем'єр-міністру Каяндеру і доповів про вторгнення радянських військ, вимагаючи негайного проведення засідання уряду. У відповідь він почув здивоване: «Ви справді вважаєте, що ми маємо зібратись до початку робочого дня?» Звіти, що надійшли з лінії фронту протягом дня, та пожежі, які спалахнули після бомбардувань столиці, ясніше ясного дали зрозуміти, що неможливе таки сталося. Було оголошено військовий стан, і президент республіки Кюості Калліо передав свої конституційні повноваження головнокомандувача збройних сил фельдмаршалу Маннергейму. Парламент зібрався ввечері і одноголосно надав уряду вотум довіри [74, с. 126]..

Було вирішено, що країна потребує нового уряду, з яким Москва, за прогнозами, охочіше відновить переговори. Цей уряд мав очолити п'ятдесятирічний директор Банку Фінляндії Рісто Рюті. Як і Каяндер, він належав до Прогресивної партії. Рюті мав за плечима багатолітню політичну кар'єру і гарні зв'язки у фінансових колах великих держав Заходу. Посада міністра закордонних справ дісталася Таннеру. Як найвидатніший лідер фінського робітничого руху він мав забезпечувати єдність тилу. Ніукканен з Аграрного союзу, ще одна сильна особистість в уряді Каяндера, залишився міністром оборони. Паасікві став міністром без портфеля. До уряду увійшли

ще два консерватори, а отже, він розширив свою основу, перетворившись із лівоцентричної коаліції на загальнонаціональну коаліцію з п'яти партій [39, 96].

Однак усі сподівання на те, що Радянський уряд може погодитись на перемовини з урядом Рюті, виявились безпідставними. Радянський Союз поклав найбільшу провину за провал переговорів на Таннера. Згодом саме це твердження постійно повторюватимуть советські історики. Насправді неприйняття советами Таннера мало інші підстави: у боротьбі за прихильність фінського пролетаріату соціал-демократи Таннера були основними конкурентами Країни Рад. Спроби Фінляндії налагодити зв'язок спершу за допомогою Сполучених Штатів, а потім—Швеції, були марними. 4 грудня Молотов заявив шведському дипломатичному представнику, що Радянський уряд не визнає «так званий уряд Фінляндії», чиї члени втекли з Гельсінкі в невідомому напрямку. Він визнає лише «демократичний уряд Фінляндії», з яким щойно і підписав договір

Одразу ж після початку війни Радянський Союз оголосив про створення «фінського народного уряду» у Терійоці (тепер Зеленогорськ), маленькому прикордонному містечку, зайнятому Радянськими військами. Прем'єр-міністром був О.В. Куусінен, а решта членів уряду були комуністами-емігрантами, у більшості майже невідомі у Фінляндії. Уряд Куусінена видав звернення, у якому проголосив заснування «Демократичної Республіки Фінляндії». Він запросив Червону армію якнайшвидше надати необхідну підтримку і звернувся з проханням до Радянського уряду здійснити багатовікову мрію фінського народу про возз'єднання з мешканцями Східної Карелії в одній незалежній фінській державі[68, с. 84]..

Наступного дня Молотов і Куусінен підписали договір про взаємодопомогу та дружбу між ССРСР та «Демократичною Республікою Фінляндією». Згідно з умовами договору, ССРСР передавав згаданій республіці частину советської Карелії, більшість населення якої були карелами, що

дорівнювало загалом 70 000 кв. км. Натомість Демократична Республіка Фінляндія передавала Советському Союзу південну частину Карельського перешийка (приблизно 4000 кв. км), продавала йому острови Фінської затоки та частину Рибачого півострова в Північному Льодовитому океані, що належала Фінляндії, а також передавала йому в оренду півострів Ганко для заснування там військової бази. Договір зобов'язував сторони до взаємодопомоги в разі, якщо будь-яка європейська держава нападе або загрожуватиме нападом Фінляндії або Советському Союзу через територію Фінляндії. Цей договір мав бути якнайшвидше ратифікований у Гельсінкі².

Уряд Куусінена не сприймався серйозно, його не визнала жодна держава, окрім Радянського Союзу. Він тільки спричинився до посилення фінського опору. «Терійоцький уряд» переконав фінів у тому, що війна ведеться не за незначні зміни державного кордону, а за незалежність цілої держави та її демократичну політичну систему як таку. Питання про мотиви, що стояли за створенням уряду Куусінена, і сьогодні інтригують істориків. Рішення заснувати «Народний уряд» первісно належало Сталіну і загалом інтерпретувалось як спроба Радянського Союзу легітимізувати свій напад в очах радянських громадян. Оскільки соціалістична держава не могла просто так загарбати іншу країну, було потрібно, аби дружній уряд звернувся по допомогу³. Якась подоба уряду однаково знадобилася б у Фінляндії, щоб керувати країною після її окупації [45, с. 99].

На основі звернення уряду Куусінена та розсекречених згодом документів цього «прем'єр-міністра», а також першого секретаря Ленінградського обкому партії А.А.Жданова, який насправді стояв за вирішенням цього питання з Радянського боку, можна реконструювати сценарій. За ним події мали розвиватись приблизно так само, як і в прибалтійських країнах улітку 1940 року. Після окупації комуністичний уряд мав бути розширений і включити представників інших пролетарських груп, після чого мали бути проведені нові вибори. Тимчасову цивільну адміністрацію, «звільнену» Червоною армією,

планували ввести шляхом створення народних фронтових комітетів. Насправді уряду Куусінена не доводилося перейматися адміністративними питаннями. Советські війська просувались повільно, і майже всюди місцеве населення мало час, аби втекти задовго до їх приходу.

3 грудня фінський уряд офіційно звернувся до Ліги Націй з проханням скликати Раду та Асамблею, щоб обговорити заходи, яких потрібно вжити для зупинення Радянського військового вторгнення. Фіни сподівались, що Ліга погодиться стати посередником у мирних переговорах між Фінляндією та СРСР або—у найгіршому разі—спонукатиме країн-членів надати Фінляндії допомогу. Насправді саме генеральний секретар Ліги Націй, француз Жозеф Авеноль, першим порадив зробити звернення. Він вважав, що СРСР стояв на заваді його планам реформування Ліги Націй, і тому прагнув його ізолювати. Генеральний секретар майстерно й холонокровно переслідував власні цілі. Оскільки Великій Британії та нейтральним країнам Європи була осоружна сама думка про те, щоб «спалити мости» з Москвою, він звернувся за підтримкою до держав Південної Америки. Блок країн на чолі з Аргентиною зажадав негайного виключення СРСР з Ліги Націй. СРСР відмовився брати участь у будь-якому обговоренні цього питання, запевняючи, що не перебуває в стані війни з Фінляндією, натомість щойно підписав договір з «демократичним урядом» країни. Хоча Британія і Франція не палали бажанням ініціювати будь-які заходи з метою виключення Радянського Союзу, вони вирішили підтримати пропозиції південноамериканського блоку, щоб справити гарне враження на нейтральні держави. Фінський уряд не підтримав виключення СРСР з цієї організації, однак до побажань фінів ніхто не прислухався. Після стількох інтриг у кулуарах палацу-лабіринту Ліги Націй, Асамблея і Рада прийняли резолюцію, яка засуджувала агресію Радянського Союзу проти Фінляндії та заявляла, що цим самим СРСР виключив себе зі складу організації [50, с. 168]..

Наслідки, природно, були принизливими для Радянського Союзу. Ніколи раніше Ліга Націй не вдавалась до таких різких заходів. Виключення

Радянського Союзу стало останнім вагомим рішенням Ліги, перш ніж вона остаточно відійшла в забуття. Москва, однак, не забула того, що сталося; прикрі спогади про рішення Ліги Націй у грудні 1939 року визначатимуть радянське ставлення до пропозицій створити світову організацію колективної безпеки в останній період Другої світової війни.

Фінляндія одержала користь від рішення Асамблеї 14 грудня, бо включила рекомендацію, аби країни-члени надали їй матеріальну та гуманітарну допомогу. Саме цього країна наразі потребувала найбільше. Вона залишилась сам на сам у протистоянні з супердержавою, яка на той час не брала участі у військових діях десь-інде. Шведський уряд відкинув фінський заклик спільно обороняти Аландські острови. Соціал-демократ Пер Альбін Ханссон, що обіймав посаду прем'єр-міністра від 1932 року, сформував уряд національної коаліції, у якому до Соціал-демократичної партії та Союзу фермерів приєдналися праві. Портфель міністра закордонних справ дістався Крістіану Гюнтеру, незалежному професійному дипломату. Метою врядування Ханссона було утримати Швецію від участі у війні будь-якою ціною. Попри це, він водночас хотів якнайбільше допомогти Фінляндії. Таким чином, подібно до Норвегії, він не проголошував нейтралітету, продовжував постачати Фінляндії зброю і дозволив транспортувати військове обладнання та бойову техніку через територію країни. Аландські острови були зайняті самими лише фінами⁶. Фактично, у ході Зимової війни совєти не зробили жодних суттєвих спроб проведення військових операцій проти цих островів. На їхній погляд, не було сенсу випробовувати політику нейтралітету Швеції [28, с. 201].

Дві дуже різні армії зустрілись на півночі Європи в пору року, коли ночі найдовші, а світловий день триває усього кілька годин. З одного боку стала сучасна механізована армія великої держави, що мала у своєму розпорядженні майже необмежені технічні ресурси та невичерпні людські резерви. Їй протистояла когорта дрібних фермерів та лісорубів, що звикли до важкої праці на сильному морозі та в глибокому снігу. Це були добре вишколені, відносно

добре озброєні піхотинці з украй слабкою артилерією та авіацією. На початку війни Радянський Союз дислокував уздовж 1500 км фронту 21 дивізію— близько 400 тис. осіб—разом із 2000 одиниць артилерії, 1500 танків та понад 2000 літаків. Перевага цієї армії також полягала в тому, що її авіація та флот могли діяти з військових баз, розташованих в Естонії. План, розроблений під керівництвом К.А.Мерецкова, командувача Ленінградського військового округу, мав на меті повну окупацію Фінляндії за один місяць. Основний удар планувалось завдати по Карельському перешийку, який становив найкоротший шлях до фінських життєво важливих населених пунктів, промислових центрів та також столиці країни.

Вранці 30 листопада 1939 радянська авіація піддала населені пункти Південної Фінляндії масовим бомбардуванням. Одночасно з цим радянські війська перейшли державний кордон на Карельському перешийку, а також уздовж пустельних лісових доріг на сході. Вторгнення стало шоком для місцевого населення, яке, незважаючи на напружену атмосферу і армійську мобілізацію, перебувало в наївному переконанні, що конфлікт може бути вирішений шляхом переговорів. Однак за первісною панічною реакцією пішов підйом почуття національної єдності, корінь в усвідомленні суворой істини: залишається лише боротися до трагічного кінця. Порожнім звуком стали як рішення Сталіна заснувати фінське маріонетковий уряд, так і радянська пропаганда, згідно з якою напад було проявом підтримки СРСР фінського робітничого класу [38, с.133].

Воля фінів до оборони зміцнилася, коли головнокомандуючим армією був призначений 72-річний фельдмаршал Густав Маннергейм. Повернення Маннергейма на військову стежу відбулося ще в 1931 році, коли він очолив консультативний оборонний рада. Як глава ради Маннергейм активно сприяв в середині 30-х років розвитку політики скандинавського нейтралітету в Фінляндії. Її метою було уникнути якраз тієї війни, в яку тепер була втягнута Фінляндія. Важливою ланкою політичної кампанії Маннергейма був курс на

класове примирення, завдяки якому його авторитет відтепер зізнавався також в соціал-демократичних колах. Незважаючи на те що восени 1939 р Маннергейм вельми критично ставився до непохитності Фінляндії і закликав до тактичних поступок СРСР, умовити його прийняти на себе, коли в цьому виникла потреба, командування армією, виявилось неважко [75, 108].

Через два дні після початку війни прем'єр-міністром країни був призначений Рісто Рюті - директор Банку Фінляндії, ліберал з хорошою репутацією. Його коаліційний уряд гарячково намагався відновити переговори з Радянським Союзом. Одночасно уряд Рюті волато до Ліги Націй з проханням вжити заходів проти вторгнення СРСР в країну. Швеція зробила Фінляндії велику матеріальну допомогу, а також надіслала групу добровольців, але інші країни не надали Фінляндії ніяких допоміжних формувань. Найбільше Фінляндії допомогло пору року - надзвичайно сувора зима, яка утрудняє просування Червоної Армії (втім, погано скоординована) до Ботнічної затоки. Вже на другому тижні війни фінським військам вдалося зупинити радянський наступ на Карельському перешийку. Після того як протягом наступних чотирьох-п'яти тижнів кілька російських дивізій були оточені і знешкоджені в великих лісових областях на сході і на півночі, Сталін почав усвідомлювати, що він зіткнувся з проблемою. Найбільшої популярності набула перемога фінів в Суомуссальмі, де дві радянські дивізії були розчленовані і згодом ліквідовані.

РОЗДІЛ III. ВІЙСЬКОВІ КАМПАНІЇ ТА ЇХ НАСЛІДКИ

Чисельна перевага Червоної Армії був великий вже з самого початку (СРСР - 450 тис. Чоловік, Фінляндія - 300 тис.). Цей перевагу зростав протягом всієї війни завдяки значним підкріпленням. Радянське перевагу в бойовій техніці і боєприпасах було незаперечним, але на стороні тих, що обороняються були арктична зима і величезні ліси. Лижні підрозділи фінів швидко і ефективно атакували загарбників як по флангах, так і з тилу. Чим довше йшла війна, тим більше зростав ризик того, що західні держави стримають свої обіцянки послати війська на допомогу Фінляндії. Тому Сталін відступив від свого початкового плану окупації країни. У лютому 1940 р Червона Армія почала ще більш запеклий наступ на Карельському перешийку з метою змусити фінський уряд піти на швидкий мир і значні поступки: таким чином, радянський престиж був би врятований [25, с.54]

Однак Радянський Союз опинився в складній ситуації. Розрахунки, на основі яких він починав уторгнення в Фінляндію, виявились фатально помилковими. Згідно з планом, совєтські війська мали увійти в Гільсінкі за два, щонайбільше за три тижні після початку війни. Насправді ж за цей час їхнє просування було зупинене поблизу селища Сумма на Карельському перешийку та в Толваярві на північ від Ладозького озера. Намагання Радянського флоту ізолювати Фінляндію від Скандинавії зазнали поразки. Сталін лютував: «Увесь світ дивиться на нас, а престиж Червоної армії—це запорука безпеки Радянського Союзу!»—шаленів він. Совєти готували великомасштабну наступальну операцію з метою знищити опір фінів, але в найкращому разі на прорив їм мали знадобитися тижні, якщо не місяці. Москва доволі рано дізналась про плани західних держав здійснити інтервенцію в Скандинавії. 8 січня 1940 року Молотов повідомив послу Німеччини про те, що постане небезпечна ситуація, якщо Британія і Франція почнуть використовувати

Швецію і Норвегію у своїх інтересах, і вже той надіслав цим державам попередження [45, с.133].

Ми не можемо сказати напевне, коли саме совєтські керівники почали розглядати можливість позбутися уряду Куусінена та повернутись до попереднього плану убезпечення Ленінграда, пересунувши кордон достатньо далеко від міста на Неві та перекривши доступ у Фінську затоку за допомогою військово-морської бази. Віктор Владіміров, Радянський дипломат, який на основі архівів колишнього Радянського Союзу у 1995 році видав книгу, писав, що Радянський Союз переглянув свої військові цілі у перші дні січня на спеціальному з'їзді Політбюро, на якому було також присутнє і верховне командування. Метою великомасштабної наступальної операції, яка саме готувалась, учасники з'їзду визначили просування до позиції на захід від Виборга, що вважалось достатнім, аби змусити «уряд Рюті- Таннера» підписати мирну угоду на умовах ССРСР³². Це цілком відповідає реальному розвитку подій. Радянський уряд використав як дипломатичні, так і військові засоби, аби змусити фінський уряд прийняти умови, наближені до «програми максимум» з жовтня 1939 року.

Тепер позиції фінів на Карельському перешийку ослабли. Різко зросла кількість загиблих. Резерви були абсолютно виснажені. На початку березня Червона Армія досягла східних передмість Виборга. У цій ситуації фінське уряд заходився зондувати ґрунт для мирних переговорів з Москвою, хоча мінімальні вимоги СРСР зводилися до передачі всієї Карелії і здачі Радянському Союзу в оренду мису Ханко для облаштування військової бази. Паралельно з цим тривали переговори із західними державами, які планували замаскувати свою окупацію шведських рудних родовищ в Норланде під військову допомогу, яку вони надають Фінляндії. Зі Швеції Німеччина ввозила найбільшу частину споживаної залізної руди, тому Берлін, зі свого боку, закликав фінський уряд погодитися на радянські вимоги. Німеччина все ще була союзницею СРСР, але за лаштунками німці вже дали зрозуміти фінському уряду, що втрачені в ході

Зимової війни території будуть повернуті Фінляндії з лишком - після того, як Німеччина завоює і розгромить Радянський Союз.

Тринадцятого березня 1940 року уряд Фінляндії підписав в Москві мирний договір, який задовольняв радянським вимогам з усіх істотних пунктах. Півострів Ханко здавався в оренду на 30 років для створення радянської військово-морської бази, Невипадковим був той факт, що нова державний кордон в цілому слідувала кордоні, проведеної за Ништадтському мирі 1721 г. Ще восени 1939 р Сталін вказував, що, на думку його генералів, безпеку міста на Неві вимагала повернення до кордону часів Петра Великого. Як СРСР, так і Фінляндія сприймали цей мирний договір лише як тимчасове рішення. У своїй промові в парламенті відразу після укладення миру прем'єр-міністр Рюті підкреслив, що праця по відновленню країни повинен «вершитися з мечем в одній руці і кельмою каменяра - в інший» [32, с. 380].

Такої ж думки дотримувався і Маннергейм, слова якого мали найбільшу вагу, коли було вирішено схилитися перед радянськими вимогами.

Бої, що тривали більше трьох місяців, обійшлися Фінляндії майже в 24 тис. Життів, Втрати пораненими перевищили 43 тис. Чоловік. Найбільшу частину (66 тис.) Усіх втрат склали солдати-фронтовики - а значить, армії вдалося добре захистити цивільне населення. Втрати противника були в багато разів більше. За деякими підрахунками, у війні загинуло понад 131 тис. Радянських солдатів, а 325 тис. Було поранено. До похмурих підсумками війни слід додати також евакуацію майже 400 тис. Цивільних осіб з Карелії і з півострова Ханко. Становище останніх покращився влітку 1940 р з прийняттям закону про прискорену колонізації, який дав евакуйованим хліборобам право отримати нову землю.

Радянське керівництво та фінський уряд постали перед дилемами, що тягли за собою далекосяжні серйозні наслідки. Наступальна операція Червоної армії на Карельському перешийку була настільки успішною, що Молотов вирішив скористатися цим, аби диктувати свої умови Гельсінкі. Проте якщо

Фінляндія відмовиться пристати на них і таки звернеться до держав Заходу по допомогу, наслідки можуть бути непередбачуваними. Фінський уряд, зі свого боку, мав вирішити, чи прийняти йому запропоновану допомогу Заходу, ризикуючи занурити Фінляндію разом з усією Скандинавією у вир світової війни, або погодитись на запропонований мир.

Від самого початку міністр закордонних справ Таннер ставився до пропозицій західних держав надати свою допомогу з великою обережністю. 20 лютого він передав Гюнтерові офіційне прохання до Швеції виступити посередником у мирних переговорах. Міністра закордонних справ Швеції не довелося просити двічі. Новий шведський посланець у Москві, Вільгельм Ассарссон, негайно одержав аудієнцію в Молотова. У розмові з ним 20 і 21 лютого Ассарссон з'ясував умови Радянського уряду: на додаток до Ганко, передача південно-східного району Фінляндії разом з Выборгом та Сортаваллою. «Це мінімальні вимоги, щодо яких Радянський уряд не збирається торгуватись»,—заявив нарком закордонних справ. Молотов також сказав, що СРСР бажає обговорити підписання угоди з Фінляндією та Естонією про спільну оборону Фінської затоки [3, с.56].

Приблизно в той самий час, коли совети оголосили свої умови, фіни одержали докладнішу інформацію про плани інтервенції західних держав. Дипломатичний представник Великої Британії Гордон Верекер заявив, що до середини квітня планується відрядити до Фінляндії 22 тис. солдатів. Розмір підкріплення було перебільшено, але навіть його фіни оцінили як геть недостатній. При цьому ані Британія, ані Франція не могли сказати, як ці війська зможуть потрапити до Фінляндії, якщо Швеція і Норвегія не дозволять їм перетнути своєї території.

Вибір між двома альтернативами був непростим. СРСР вимагав передачу територій, чиє населення було цілковито фінськомовним, а частина їх належала Фінляндії ще з Середніх віків. З іншого боку, прорив лінії Маннергейма після двох місяців опору зробив військову ситуацію загрозливою. Виснажена армія

поступово відступала до Виборга, тоді як ворог постійно підтягував до фронту нові дивізії і свіжі війська. Советська армія засвоїла урок на власних помилках, зроблених на початку війни. Сотні гармат знищували незакінчені укріплення. Це була атака справжньої супердержави. «Думаю, не потрібно бути солдатом, аби зрозуміти, що нас надовго не вистачить, якщо війна затягнеться»,—заявив генерал Вал ден, представник Маннергейма в уряді. Рюті, Таннер і Паасікві наголосили на тому, що допомога, обіцяна західними державами, не вирішить проблеми. Отже, було потрібно укладати мир, поки Фінляндія ще залишалася стороною в переговорах, іншими словами, поки її оборона остаточно не зазнала провалу. Вони зможуть уберегти тіло країни, відтявши одну її кінцівку, сказав Таннер. У будь-якому разі спротив фінів призвів до того, що Радянський Союз відвернувся від уряду Куусінена. Міністр закордонних справ був особливо стурбований збереженням відносин зі Швецією, солідарність з якою він намагався продемонструвати, і чий нейтральний статус, на його думку, був у інтересах Фінляндії. Прем'єр-міністр Рюті підкреслив, що абсолютна необхідність—зберегти армію від знищення, аби території, які наразі змушують передати, могли бути за сприятливих обставин відвойовані*³.

Ті, хто висловлювався проти укладання миру, вважали, що Радянський Союз ставить собі за мету загарбання всієї Фінляндії. «До Росії повсякчас потрібно ставитися з підозрою», —закликав міністр оборони Ніукканен. Загострення ситуації на фронті, починаючи з середини лютого, а також недостатність підтримки, запропонованої західними державами, зменшила лави готових прийняти допомогу Британії і Франції. Президент Калліо первісно надавав перевагу Заходу, проте ситуація на фронті змусила і його визнати потребу підписання мирної угоди. Насамкінець лише два міністри з Аграрного союзу, Ніукканен і міністр освіти Ганнула, відкидали умови мирного договору. Порівняно з військовими командирами, вони значно оптимістичніше оцінювали здатність Фінляндії тримати оборону і надалі. Вони також заявили, що впевнені, що західні держави переможуть у світовій війні.

Якщо пристати до них і продовжувати битися, Фінляндія зрештою посяде своє місце серед країн-переможців під час майбутніх мирних переговорів⁵⁴. У парламентському комітеті закордонних справ зокрема Урго Кекконен з Аграрного союзу надавав перевагу продовженню війни. Він також вважав, що мир, укладений на запропонованих советах умовах—рівнозначний капітуляції та означає, що Фінляндія потрапить під цілковитий контроль Радянського Союзу.

СССР тиснув на Фінляндію з вимогою прийняти рішення. Молотов при нагоді кілька разів натякнув посланцю Ассарссону, що згодом умови будуть жорсткішими. У повітрі знову з'явився привид Куусінена. «Якщо фінський уряд не пристане на ці умови, Москва, зрештою, укладе угоду з Куусіненом»,—пригрозив нарком закордонних справ.⁵⁶ Оскільки Швеція взяла на себе роль посередника в переговорах, Москва закрила очі на постачання нею допомоги Фінляндії. Молотов вкотре запевнив Швецію, що їй немає чого боятися з боку ССРСР. Він навіть додав, що Радянський уряд цілком розуміє шведський інтерес до Аландських островів і поцікавився, чи має країна якісь прагнення в цьому напрямку. Гюнтер відкинув ці натяки; у ситуації, що склалась, він не мав бажання вплутуватись у будь-яку справу, яку можна було б витлумачити як спробу скористатись з плачевного стану Фінляндії [12, с.55].

2 березня Британія і Франція повідомили Швецію і Норвегію про свій намір надіслати підкріплення Фінляндії і попросили надати їм право перетину своєї території. Швеція заявила, що цілковито відмовляє їм у такому праві. Відповідь Норвегії також була негативною. «У них немає жодних ілюзій і вони чудово усвідомлюють, що наша висадка там означатиме війну у Швеції. Я не можу їх за це звинувачувати», — писав генерал Айронсайд. Спроби Гюнтера переконати Радянський уряд пом'якшити свої вимоги зазнали невдачі; його погрози, що шведська політика може змінитись, не справили на Москву ніякого враження. У результаті Гюнтер зробив усе від нього залежне, аби переконати Фінляндію схилитись перед обставинами. Він запитав у Еркко, фінського

повіреного в справах, що, на його думку, сказали б шведи, якби їм повідомили, що Фінляндія готова пожертвувати Швецією і перетворити її на арену воєнних дій, аби лише врятувати Выборг і Сортавалу, жодне з яких не має життєвого значення для Фінляндії. Він також зауважив, що за сприятливих обставин буде цілком можливо звільнити ці території⁵⁹.

З погляду фінів західна допомога залишалась альтернативою, до якої доведеться вдатись, якщо мирні переговори зазнають невдачі або якщо їхні умови виявляться надто суворими. Для західних держав було важливо, аби Фінляндія не здала останніх позицій або не уклала мирного договору передчасно. З найбільшим ентузіазмом на скандинавську операцію дивилася Франція. Британія значно краще усвідомлювала військові ризики, які та тягла за собою, і також бажала уникнути остаточного розриву з Москвою. Розбіжність у цілях і оцінках ситуації не спричинила ані найменшого тертя між союзниками⁶⁰. З метою заохотити фінів продовжувати боротьбу французький прем'єр Даладье був готовий запропонувати їм щедрі допомогу, не дуже переймаючись тим, чи буде спроможний виконати обіцяне. Франція зробить усе можливе, аби допомогти Фінляндії, завірив той фінського посланця⁶¹. Нові обіцянки спонукали фінський уряд відкласти прийняття рішення. Однак невизначеність і суперечливість інформації про чисельність цих військ та дати їх прибуття невдовзі підірвали довіру фінів до цих обіцянок. «Надто мало і надто пізно»,—так прокоментував Маннергейм обіцяну підтримку. Водночас перспектива тотальної ізоляції жахала фінів, і в скрутних обставинах березневих днів 1940 року головнокомандувач кілька разів змінював свою думку щодо прохання про допомогу [87, с. 365].

Німеччина мала всі підстави сподіватися на відновлення миру між Фінляндією та Радянським Союзом. Радянський контроль над Фінляндією, безумовно, не був у її інтересах. Кінець війни на півночі убезпечив би військові економічні переваги Німеччини: постачання шведської залізної руди та налагодження торгівлі з Фінляндією. У той час, як міністерство закордонних

справ фон Ріббентропа, дотримуючись своєї попередньої політики, і надалі утримувалось від участі у війні між Фінляндією та ССРСР, головнокомандувач Люфтваффе фельдмаршал Герман Герінг різними шляхами прагнув переконати Фінляндію укласти мир на запропонованих умовах. В іншому разі, на його думку, країну чекало спустошення. Він пообіцяв, що Фінляндія зрештою поверне собі втрачене. Згідно із записом, зробленим лише через деякий час, якому, отже, не можна повністю довіряти, Герінг приватно повідомив Т.М. Ківімакі, колишньому прем'єр-міністру Фінляндії, який саме відвідував його, про те, що незабаром між Німеччиною і Радянським Союзом розпочнеться війна⁶³. Малоймовірно, що такі повідомлення вплинули на рішення фінського уряду відкинути допомогу Заходу та пристати на умови ССРСР, хоча такі теорії і висувались⁶⁴. Німеччина сприймалась як союзник ССРСР, і розраховувати на її можливу підтримку згодом, на пізнішому етапі війни, було б надто небезпечною авантюрою.

Новини з фронту засвідчили, якою ситуація була насправді, і саме це важило найбільше. До середини березня Червона армія виставила проти Фінляндії 58 дивізій. Ті мали за своїми плечима ще 14 дивізій резерву. Загалом армія нападника налічувала 960 тис. вояків, що на той час дорівнювало двом п'ятим військової міці Радянського Союзу. У своєму розпорядженні вони мали 5000 гармат, близько 3000 танків та майже 4000 одиниць авіації. Метою Тимошенка, командувача Північно-Західним фронтом, було знищити основні сили фінської армії на Карельському перешийку, не давши їм шансу відступити у глиб країни. З цією метою він намагався оточити їх у Выборзі, який ті непохитно обороняли⁶⁵. Сильний мороз зробив кригу на Выборзькій затоці достатньо товстою, щоб дозволити танкам та іншій важкій артилерії пересуватись по ній. Скориставшись цим, советська армія стрімко атакувала фінський фланг по той бік затоки. Напад двох корпусів на неукріплений берег заскочив фінів зненацька. 4 березня советам удалося захопити плацдарм на західному боці затоки. І навіть там похапцем зібрані фінські війська чинили

затятий опір. Однак поступово Радянським військам вдалося розширити свої позиції, і звідти вони приготувались продовжувати свій наступ у тил фінських сил, що захищали Карельський перешийок, і просуватися далі на південь Фінляндії.

Після майже трьох місяців війни фінські війська були надзвичайно виснаженими. У них більше не залишалось свіжих резервів. У розпорядженні артилерії на кожен ствол припадало від шести до десяти снарядів на день. Перевага противника в повітрі майже цілковито унеможлиблювала пересування військ або перевезення припасів удень. Генералам було очевидно, що так довго тривати не може. «Усе висить на волосинці», — звітував генерал-майор Пааво Талвела, командувач Третього армійського корпусу, який бився в східній частині Карельського перешийка. Фактично, ситуація на Карельському перешийку була навіть гіршою, ніж уявляли військові командири⁶⁶. Перевага радянських військ на північ від Ладоги ставала просто величезною. Далі на північ у районі Коллаа єдина фінська дивізія кілька тижнів поспіль стримувала натиск п'яти радянських дивізій, але нарешті ворог прорвав і цю лінію оборони. Це мало призвести до провалу оборони на цій ділянці фронту. На далекій півночі совєти готували стрімку атаку на шведську бригаду добровольців, яка взяла на себе відповідальність за оборону цієї ділянки фронту[75, с. 180].

5 березня уряд Фінляндії ухвалив рішення прийняти умови Радянського уряду, і наступного дня мирна делегація вирушила через Стокгольм до Москви. Фінську делегацію очолював прем'єр-міністр Рюті, а до її складу увійшли Паасіківі, генерал Рудольф Валден та голова парламентського комітету у закордонних справах Вяйньо Войонмаа. По той бік столу переговорів сиділи нарком закордонних справ Молотов, перший секретар Ленінградського обкому партії А.А.Жданов та комдив О.М.Васілевський, фахівець військової справи. Фіни сподівались одержати якісь поступки в умовах мирної угоди. Насправді ж сталося протилежне. СССР зажадав, аби

Фінляндія передала півострів Ганко та частину південно-східної території країни, острови у Фінській затоці, а на півночі східну частину районів Куусамо та Салла плюс частину півострова Рибачий, що належав Фінляндії. Претензії на територію Куусамо та Салла були новими. Радянське керівництво виправдовувало їх потребою захистити Мурманську залізницю. Молотов переклав провину за війну на Фінляндію і окремо розкритикував позицію Таннера. Разом зі Ждановим він звинуватив фінів у тому, що вони пропонували свою країну як плацдарм для нападу західних держав на Радянський Союз. Про жоден торг не могло бути й мови. Умови мали бути прийняті цілком і повністю. Слід відзначити, що угоду про спільну оборону, яку 20 лютого Молотов згадував у розмові з Ассарссоном, не було включено до умов мирного договору[67, с. 84].

Фінський уряд і Маннергейм завагались, коли дізнались про остаточні умови Москви. Даладєс попереджав фінів про дворушництво совєтів: саме побоюючись інтервенції західних держав, ті погодились на переговори з метою остаточно знищити Фінляндію згодом. Якщо Фінляндія просто зараз не звернеться з офіційним проханням про допомогу до держав Заходу, вони більше не зможуть дати жодних гарантій щодо повернення їй втрачених територій після війни⁶⁸. Уже вкотре Фінляндія одержала дипломатичну підтримку від Сполучених Штатів. Державний секретар Галл поставив перед послом США Штейнгардтом завдання роз'яснити Молотову, що хоча його уряд і не бажає втручатись у переговори, громадська думка в Сполучених Штатах буде приємно вражена, якщо СРСР поставиться до Фінляндії великодушно. У своїх дискусіях з наркомом закордонних справ Штейнгардт окремо наголосив на тому, що американці не визнають жодного уряду, встановленого у Фінляндії Радянським Союзом. Ухиляючись від прямої відповіді якийсь час, Молотов зрештою сказав, що фіни будуть вільні обирати собі власний уряд. Це питання не цікавить СРСР.

Мирний договір підписали раннього ранку 13 березня. Після цього фінський парламент ратифікував його 145 голосами проти трьох. Однак 42 депутати були відсутні під час голосування. Більшість із них були родом із Карелії. Для фінської громадськості умови укладання миру стали справжнім шоком. Вони читали в газетах і чули по радіо доповіді про успішні оборонні операції та величезні втрати противника, тому важко було позбутись ілюзій про те, якою насправді була дійсність. Маннергейм опублікував написаний високим стилем «Порядок денний», у якому заявив, що Фінляндія до останнього фартінга сплатила свій культурний борг перед Заходом. Він наголошував на недостатності фінських ресурсів і критикував західних сусідів, які «дбали лише про себе». Цим самим Маннергейм допоміг уряду виправдати своє рішення в Очах загалу та уникнути нищівної критики.

Фіни втратили близько 23 тис. солдатів, які загинули або пропали безвісти. Ще тисяча цивільних громадян загинули під час авіаційних нальотів або затонули разом із торговими суднами. Оцінки радянських втрат мають суттєві розбіжності. Згідно з останніми дослідженнями, вони в будь-якому разі перевищують 10 тис. загиблих, смертельно обморожених або зниклих безвісти[3, с.16].

За Московським мирним договором Фінляндія втратила близько десятої частини території своєї держави і приблизно стільки ж своїх економічних потужностей. На південному сході новий кордон забрав важливий промисловий регіон долини Вуокса і перетнув канал Саймаа, що поєднував водні шляхи країни з Фінською затокою. Выборг, друге за величиною місто країни, та міста Сортавала і Какісалмі (тепер Пріозерськ) залишились по той бік нового кордону. Фінляндія була змушена віддати в оренду півострів Ганко строком на 30 років. Усі мешканці переданих ССРСР територій були етнічними фінами і добровільно залишили свої домівки. Понад 400 тис. людей переїхали на західний бік нового кордону. За винятком півострова Рибачий, Радянський Союз повернув Фінляндії завойований раніше регіон Печенги, напевне, не

бажаючи викликати занепокоєння Норвегії. Відповідно, пам'ятаючи про Швецію, ССРСР утримався від будь-яких зазіхань на Аландські острови [5].

Для фінів їхня самотня нерівна боротьба під час Зимової війни дала неповторний ефект згуртування нації. Пов'язаний з нею потужний емоційний заряд відчувається у фінському суспільстві до сьогодні. Неможливо збагнути фінський менталітет, якщо не брати до уваги цю історичну подію. Понад три місяці фінські війська стримували натиск армії великої держави і понесли важкі втрати. Той факт, що Фінляндії вдавалось успішно тримати оборону, пояснюється високим бойовим духом її військ, їхнім вишколом і тактикою, пристосованими до особливостей місцевості та кліматичних умов півночі, а також помилками противника, найбільшою з яких було недооцінювання спроможності і готовності малої держави захищати себе. «Фермопілі щодня»,—саме так Гарольд Макміллан охарактеризував побачене у Фінляндії під час Зимової війни, виступаючи перед Палатою общин. Проте Ефіальд тієї війни мав жалюгідний кінець. Коли було по всьому, уряд Куусінена тихо розпустили [68, с. 164].

Наприкінці 1939 року Фінляндія мала зброю приблизно на 265 тис. осіб. Завдяки мобілізації можна було сформувати армію з дев'яти дивізій. Більша частина зброї для піхоти та гармат легкої та берегової артилерії була виготовлена ще за часів Першої світової війни. Фінська легка артилерія мала перевагу над советською з погляду точності стрільби та управління вогнем. Бракувало гармат та аmunіції. Наприклад, у фінів узагалі не було броньованих транспортних засобів. Брак протитанкових гармат компенсували «коктейлями Молотова». Більшість із 2000 танків, які, за твердженнями фінів, вони вивели з ладу під час Зимової війни, були знищені цими пляшками із легкозаймистою сумішшю, використання якої вимагало від вояків неабиякої витримки. Берегова артилерія була відносно потужною завдяки тому, що ще імперська Росія приділяла особливу увагу цьому роду збройних сил у Фінляндії, а після здобуття незалежності Фінляндія успадкувала російські укріплення на своїх

берегах. Вона могла захищати свою довгу берегову лінію, доки її не скуло кригою і морські операції стали неможливими. •

Існувало ще кілька чинників, які компенсували брак кількості та якості зброї. Фінська армія була навчена вести бойові дії в північній місцевості та відповідних кліматичних умовах. Більшість резервістів пройшли додаткову річну підготовку під проводом Цивільної гвардії. Напередодні війни особливу увагу приділяли навичкам та екіпіровці, необхідним для війни узимку. Той факт, що мобілізацію було проведено вчасно, дозволив розташувати війська уздовж кордону, аби вони могли при звичайтись до місцевості та зміцнити свої позиції. Ззовні армія виглядала доволі пістряво, навіть не по-військовому. На всіх не вистачало форми. Багато резервістів воювали у власному одязі, надягнувши згори білий маскувальний халат. Тил усіма силами допомагав зменшити нестачу в екіпіровці війська. Тисячі жінок і дітей в'язали вовняні рукавиці, шкарпетки і светри для солдатів, що природно зміцнювало емоційний зв'язок між тилом і військами на передовій. Добровільна жіноча організація «Лотта Свард» зробила вагомий внесок у зусилля армії. Понад 80 тис. жінок працювали на війні у сфері постачання, зв'язку, медичної допомоги та авіаспостереження [62, с. 211].

Свої основні сили фіни зосередили на Карельському перешийку та ділянці на північ від Ладого. Вони вирішили, що далі на північ на малонаселених порослих лісом територіях їм знадобиться менше сил, оскільки брак доріг не дозволить Радянським військам використовувати великі частини. Ці розрахунки одразу ж виявились помилковими. Маючи значну перевагу в чисельності на півночі, совєти атакували відразу в трьох напрямках. Вони просувались трьома невеликими дорогами, намагаючись прорватись до затоки Ботнії, і Маннергейм був змушений у відповідь спрямувати велику частину своїх резервів на північ. У перші кілька днів війни на Карельському перешийку та на північ від Ладозького озера фіни відступали, не здатні чинити відчутного опору. Головнокомандувач шаленів. Він вимагав, аби фінські війська тримали

непохитну оборону просто на кордоні. З іншого боку, командувач армії на перешийку, генерал- лейтенант Гуго Остерман, хотів відтягнути свої війська назад за основну лінію оборони в зручні для боїв умови. Радянський генштаб також був незадоволений. Уже на третій день війни верховний головнокомандувач Червоної армії поскаржився на низьку швидкість просування командирам 8-ої та 9-ої армії: «Ми не можемо гаяти час у Фінляндії, просуваючись лише на 4-5 кілометрів на день. Наші війська мають завершити кампанію однією стрімкою атакою.» Частини, що воювали проти Фінляндії, були виведенні з-під командування Ленінградського військового округу та підпорядковані безпосередньо Ставці (верховному головному командуванню).

Головна лінія оборони фінів на Карельському перешийку була нерухомою та недостатньо укріпленою. Вона простягалась смугою від Фінської затоки до Ладозького озера. Уздовж стокілометрового фронту було розташовано 221 бетонне укріплення (ДОТ), переважно оснащені кулеметами. Іноземні журналісти почали називати її «лінією Маннергейма», і ця назва стала широко вживаною, хоча самому фельдмаршалу вона не подобалась, і він нею послуговувався, тільки цитуючи інших. Безумовно, цій системі укріплень годі було дорівнятись до французької «лінії Мажино», але у виправданнях радянських командирів, а згодом і в советській історіографії, вона набула просто-таки міфічних масштабів.

Спроби советів 15-22 грудня прорватись крізь «лінію Маннергейма» у західній частині Карельського перешийка зазнали невдачі. Десятки радянських танків лежали знищеними перед позиціями фінів. Назва маленького села Сумма стала символом затятого опору—фінським Вердуном. У Толваярві, на північ від Ладозького озера, фіни, попри те що поступались противнику чисельністю, здійснили атаку і розгромили дві советські дивізії. На кордоні далі на північ советські війська також зазнали великих труднощів. Не маючи ані лиж, ані навичок користування ними, вони мусили послуговуватись лише

двома наявними дорогами, а фінські підрозділи, швидко просуваючись по лісистій місцевості, могли розбити велелюдну колону, оточити окремі її частини та знищити їх одну за одною. Саме в цих боях у непрохідних лісах мобільність фінів і їхнє вміння вести війну у зимових умовах уповні виправдали себе. Лише в регіоні Печенги, де фінська оборона була слабкою, радянські війська змогли досягти поставлених цілей і окупувати його[98, с. 335]..

Успішна оборона фінів мала вирішальний вплив на хід війни. Усвідомлення того, що «нам це під силу», суттєво підняло моральний дух війська. У тилу міцніла впевненість народу в тому, що вони здатні дати собі раду в цій війні, а за кодоном дедалі зростало переконання, що варто допомогти Фінляндії. Британський і французький уряди почали зважувати, як вони можуть використати боротьбу Фінляндії на власну користь. Урешті настав момент, коли радянські керівники замислились над тим, чи не буде мудрішим сісти за стіл переговорів з урядом Рюті та облишити Куусінену.

Фіни, як на фронті, так і в тилу, сприймали Зимову війну як безальтернативну боротьбу, як захист самого існування своєї нації від агресора. Це породило рідкісне відчуття загальнонаціональної єдності, яким відзначався цей період, він став відомий як «дух Зимової війни». Важливою передумовою такої згуртованості було створення в 1937 році лівоцентристського уряду. Під час війни країною керував уряд, що складався з представників робітників і дрібних фермерів. Національна згода сильно зміцніла восени напередодні війни завдяки пакту Гітлера і Сталіна та подіям у прибалтійських країнах. Остаточна вона була закріплена нічим не виправданим вторгненням Радянського Союзу, бомбардуванням цивільних об'єктів та створенням уряду Куусінену. Для соціал-демократів було більш ніж очевидно, що країну потрібно рятувати від агресора. У них було відчуття, що вони захищають рідну землю, де панує демократія та соціальна справедливість, та майбутнє робітничого руху від комуністичної диктатури. Взаєморозуміння, що виникло під час

Зимової війни між лідерами поміркованих правих та соціал- демократами, зберігалось довго—протягом війни і ще багато років потому. Навіть більшість прихильників комуністів взялися за зброю або з ранку до ночі стояли за токарним верстатом. І справді, чимало провідних фінських комуністів засуджували советську агресію як зраду принципів Леніна.

Для міжнародної преси фінська Зимова війна стала подією, вартою перших шпальт. Вона розгорілась у час, коли на західних фронтах не відбувалось нічого цікавого. Під час Зимової війни у Фінляндії загалом працювало понад 300 зарубіжних журналістів. Вони робили репортажі про героїчну самотню боротьбу фінського народу у безкрай сніговій пустці. Це читали люди, які раніше навряд чи й чули про існування такої країни. У цих репортажах війна між Фінляндією та Радянським Союзом з легкістю перетворювалась на боротьбу абсолютного добра і зла. Такого роду матеріали радо сприймала вдячна аудиторія у впливових антирадянських колах Заходу, але співчуття до фінів поширювалось далеко за межі цих груп. Іван Майський, Радянський посол у Лондоні, писав, що радянське посольство і торгове представництво СРСР звідусіль оточувала «крижана порожнеча». За деякими винятками, усі їхні друзі зникли.

Загальне співчуття до Фінляндії стало політичною дійсністю, яку британський і французький уряди були змушені визнати і якою відтак прагнули скористатись. Вони розраховували, що, виставивши себе захисниками Фінляндії, здобудуть прихильність нейтральних держав, зокрема Сполучених Штатів та країн Скандинавії. 4 грудня британський воєнний кабінет вирішив продати Фінляндії 20 винищувачів-біпланів «Closter Gladiator». Прем'єр-міністр Невіл Чемберлен придушив протести військових, заявивши, що Фінляндії необхідно допомогти «з політичних міркувань». Французький уряд на чолі з Едуаром Даладье відчував на собі тиск громадської думки всередині країни ще більше, ніж британські колеги. Зрештою, маленька нація, яка відмовилась скоритись диктаторам і не лише чинила опір, а й досягала в цьому

успіху, здійняла справжній шквал захвату. Серед антирадянських правих були ті, хто волів бачити ворогом Франції радше Сталіна, ніж Гітлера[46, с. 87].

. Безпосередньо перед початком війни, атакож упродовж неї Фінляндія за рахунок постачання з-за кордону успішно поновлювала спорядження своєї армії. Найважливішим джерелом допомоги і постачальником озброєння для неї була Швеція. До того ж шведську зброю на кшталт протитанкових і протиповітряних гармат можна було швидко постачати військам завдяки малим відстаням, на які її потрібно було транспортувати. Друге місце з погляду сукупної вартості поставок посідала Італія, третє—Франція, за ними йшли Велика Британія і Бельгія. Сполучені Штати посідали лише шосту сходинку. Місце Італії в цьому переліку пояснюється тим фактом, що вона дорого брала за свої винищувачі марки «Fiat», тоді як Франція і Британія надсилали фінам деяку військову техніку у подарунок. Чимало імпортованих товарів оплачувались за рахунок іноземних позик, і Фінляндія також знаходила на це кошти, продаючи частину свого золотого запасу?. Надзвичайно важливим «поставником» військової техніки була Червона армія—кількість трофеїв, відбитих від радянських колон постачання, була чималою. Фактично, війна фінансувалась переважно з державних позик Банку Фінляндії, іншими словами, завдяки додрукуванню банкнот. Економіка малої країни вижила, тому що війна була короткою, а запасів, зроблених у мирний час, було достатньо, щоб задовольнити внутрішній попит[27, с. 121].

Найслабшим місцем фінської армії була невелика кількість тих, хто підлягав призову. У довоєнних планах завжди припускалось, що в разі збройного конфлікту країна одержить на підкріплення війська з-за кордону. Проте у вирішальний момент на допомогу ніхто не прийшов. Зголосилося лише її ббз добровольців. Найбільші групи прибули зі Швеції (868 вояків), Данії (944) та Норвегії (695). Угорський батальйон із понад 300 солдат замаскувався під туристів-лижників, які вирушили до Фінляндії через територію Італії та Великої Британії. Навчання та спорядження добровольців забирало забагато часу. Лише

шведська бригада, у чиїх лавах було чимало норвезьких добровольців, дісталась лінії фронту. Наприкінці лютого ця бригада взяла на себе відповідальність за оборону Північної Фінляндії, таким чином звільнивши задіяні там фінські батальйони для захисту Выборзької затоки. На самому кінці війни легіон американців фінського походження прибув на лінію фронту на Карельському перешийку.

Слабкість Червоної Армії, яка виявила нібито в ході радянсько-фінляндської війни, розцінювалася, в свою чергу, як причина того, що Радянський Союз перестав розглядатися як надійний союзник в Лондоні і Парижі. «Фінська кампанія Червоної Армії, - писав, наприклад, в« Військово-історичному журналі» А. М. Носков, - як би на мить висвітлила той дисбаланс військової могутності на користь фашистської Німеччини, який виник в результаті розколу антифашистських сил як в кожній з європейських країн, так і в Європі в цілому. Радянський Союз уже не став розглядатися як серйозний фактор сили або надійний союзник в настала війні ». Війна, вказує Носков, привела до ще більшої ізоляції Радянського Союзу на міжнародній арені, «західні держави стали займати відкрито ворожу позицію щодо СРСР, розглядаючи його як потенційного противника». З цим згоден П. Б. Ліпатов: «Війна з Фінляндією і бомбардування міст ускладнили міжнародне становище Радянського Союзу»[48, с.96].

А. М. Носков також вважав, що понесені в «зимовій війни» втрати зажадали перепочинку для Червоної Армії, викликали необхідність перебудови та переоснащення. Це нібито породжувало у радянського керівництва страх і невпевненість, що і стало причиною для проведення політики «умиротворення» Гітлера. Що стосується Німеччини, то в Берліні з'явилася впевненість, що СРСР не зможе надати допомогу Франції і Англії[49, с.109].

Подібним чином міркував і М. І. Семиряга. На його думку, загальна оцінка боєздатності Червоної Армії, зроблена в європейських столицях, була низькою. Військові аташе «вельми критично відгукувалися про професіоналізм

радянських командирів усіх рангів, їх невмінні організувати взаємодію на полі бою, безтурботності щодо життя і здоров'я червоноармійців. ... Відзначався вкрай низький рівень військової дисципліни в Червоній Армії ». На підставі цих повідомлень в столицях західних держав робили висновок про загальної слабкості СРСР з військової точки зору. У Лондоні і Парижі вважали, що Радянський Союз не може розглядатися як серйозний партнер в можливих переговорах про військове співробітництво, а в Берліні панувала думка, ніби СРСР-колос на глиняних ногах, з яким неважко буде впоратися в майбутньому військовому зіткненні [50].

Цю тезу охоче підхопили тими авторами, для яких був характерний обвинувальний ухил при висвітленні зовнішньої і внутрішньої політики СРСР періоду 1930-х рр. «Виявили в радянсько-фінської війни бездарність радянського командування зміцнила рішучість Гітлера воювати з СРСР», - стверджував, наприклад, на сторінках газети «Ленінська правда» В. Холодковский[51, с. 155].

Вранці 30 листопада 1939 радянська авіація піддала населені пункти Південної Фінляндії масовим бомбардуванням. Одночасно з цим радянські війська перейшли державний кордон на Карельському перешийку, а також уздовж пустельних лісових доріг на сході. Вторгнення стало шоком для місцевого населення, яке, незважаючи на напружену атмосферу і армійську мобілізацію, перебувало в наївному переконанні, що конфлікт може бути вирішений шляхом переговорів. Однак за первісною панічною реакцією пішов підйом почуття національної єдності, корінь в усвідомленні суворої істини: залишається лише боротися до трагічного кінця. Порожнім звуком стали як рішення Сталіна заснувати фінське маріонетковий уряд, так і радянська пропаганда, згідно з якою напад було проявом підтримки СРСР фінського робітничого класу.[14, с.46]

Дві дуже різні армії зустрілись на півночі Європи в пору року, коли ночі найдовші, а світловий день триває усього кілька годин. З одного боку стала

сучасна механізована армія великої держави, що мала у своєму розпорядженні майже необмежені технічні ресурси та невичерпні людські резерви. Їй протистояла когорта дрібних фермерів та лісорубів, що звикли до важкої праці на сильному морозі та в глибокому снігу. Це були добре вишколені, відносно добре озброєні піхотинці з у край слабкою артилерією та авіацією. На початку війни Радянський Союз дислокував уздовж 1500 км фронту 21 дивізію— близько 400 тис. осіб—разом із 2000 одиниць артилерії, 1500 танків та понад 2000 літаків. Перевага цієї армії також полягала в тому, що її авіація та флот могли діяти з військових баз, розташованих в Естонії. План, розроблений під керівництвом К.А.Мерецкова, командувача Ленінградського військового округу, мав на меті повну окупацію Фінляндії за один місяць. Основний удар планувалось завдати по Карельському перешийку, який становив найкоротший шлях до фінських життєво важливих населених пунктів, промислових центрів, а також столиці країни. Це завдання доручили совєтській 7-й армії. Директиви, видані Ленінградським військовим округом, ставили за мету дійти до Гельсінкі за два тижні. На північ від Ладозького озера 8-ма армія мала атакувати оборонні споруди Карельського перешийка з тилу та проникнути углиб країни. Ще далі на північ завданням 9-ої армії було розполовинити Фінляндію, перейшовши через найвужчу частину країни до Оулу на березі Ботнічної затоки. На узбережжі Баренцового моря 14-та армія мала взяти Печенгу і обороняти від висадок на березі Мурманська [32, с. 368].

Підрозділи, вислані Радянським Союзом воювати у Фінляндію, загалом вважались одними з найкращих військ Червоної армії. Однак їм бракувало організованості, гарного командування, вишколу та оснащення, чим почасти і можна пояснити те, чому поставлені перед ними завдання не були виконані. Ця армія призначалась для ведення війни переважно в Центральній Європі проти Німеччини або Польщі. У Фінляндії вона виявилась непо* вороткою машиною, що зустрічалася з великими складнощами, адаптуючись до особливостей території з лісами, озерами і бездоріжжям. Наприкінці 1930-х років у

сталінських чистках стратили або ув'язнили понад 40 000 офіцерів, у тому числі чимало старших офіцерів Червоної армії. Як наслідок, високі пости обіймали офіцери, які зовсім не мали досвіду командування великими військовими частинами. Дії Червоної армії, зокрема на перших етапах Зимової війни, не відзначались гнучкістю чи бажанням ризикувати. Кампанія проти Фінляндії за планом мала тривати недовго» тому не було вжито належних заходів для підготовки війська до зимових умов, а також більшості радянських вояків бракувало лиж та вміння ними користуватись⁸.

Яким був дух радянських солдатів, що вирушали походом на війну проти Фінляндії? Пропаганда зверталась як до військ, такі до цивільного населення, виправдовуючи війну потребою захистити Ленінград, але також згадувала і про звільнення фінського народу. «Ми йдемо у Фінляндію не як завойовники, а як друзі фінського народу», — стверджувалось в інструкції для військ, виданій 23 листопада політичним управлінням Ленінградського військового округу. Наявні джерела свідчать про те, що і війська, і цивільне населення округу вважали цю війну виправданою. Лише згодом, коли брак підготовки став очевидним, а перемога не наставала у суспільстві намітився певний розкол⁹. Фінські спостерігачі відзначають, що совєтські солдати билися мужньо і віддане вони відмовлялися здаватись у полон, навіть коли потрапляли в оточення. У своїх мемуарах Маннергейм описував Радянський офіцерський корпус як сміливих і холонокровних людей, яких не хвилювали втрати, а совєтські піхотинці були відважними і витривалими, вони задовольнялись малим, однак їм бракувало ініціативи [76, с. 241].

Воля фінів до оборони зміцнилася, коли головнокомандуючим армією був призначений 72-річний фельдмаршал Густав Маннергейм. Повернення Маннергейма на військову стезю відбулося ще в 1931 році, коли він очолив консультативний оборонний рада. Як глава ради Маннергейм активно сприяв в середині 30-х років розвитку політики скандинавського нейтралітету в Фінляндії. Її метою було уникнути якраз тієї війни, в яку тепер була втягнута

Фінляндія. Важливою ланкою політичної кампанії Маннергейма був курс на класове примирення, завдяки якому його авторитет відтепер зізнавався також в соціал-демократичних колах. Незважаючи на те що восени 1939 р Маннергейм вельми критично ставився до непохитності Фінляндії і закликав до тактичних поступок СРСР, умовити його прийняти на себе, коли в цьому виникла потреба, командування армією, виявилося неважко.

Через два дні після початку війни прем'єр-міністром країни був призначений Рісто Рюті - директор Банку Фінляндії, ліберал з хорошою репутацією. Його коаліційний уряд гарячково намагався відновити переговори з Радянським Союзом. Одночасно уряд Рюті волато до Ліги Націй з проханням вжити заходів проти вторгнення СРСР в країну. Швеція зробила Фінляндії велику матеріальну допомогу, а також надіслала групу добровольців, але інші країни не надали Фінляндії ніяких допоміжних формувань. Найбільше Фінляндії допомогло пору року - надзвичайно сувора зима, яка утрудняє просування Червоної Армії (втім, погано скоординована) до Ботнічної затоки. Вже на другому тижні війни фінським військам вдалося зупинити радянський наступ на Карельському перешийку. Після того як протягом наступних чотирьох-п'яти тижнів кілька російських дивізій були оточені і знешкоджені в великих лісових областях на сході і на півночі, Сталін почав усвідомлювати, що він зіткнувся з проблемою. Найбільшої популярності набула перемога фінів в Суомуссальмі, де дві радянські дивізії були розчленовані і згодом ліквідовані.

Справді, що стосується Німеччини, то є свідчення на користь того, що в німецьких керівних колах після радянсько-фінляндського конфлікту стали схилитися до думки про можливість досягнення легкої перемоги над Радянським Союзом [52, с.112]. Однак відомі документи і протилежного характеру: наприклад, 8 березня 1940 року Гітлер в листі Муссоліні дав таку оцінку підсумків «зимової війни»: «Беручи до уваги можливості постачання, ніяка сила в світі не змогла б, або якби і змогла, то тільки після довгих приготувань досягти таких результатів при морозі в 30-40 градусів і на такій

місцевості, яких досягли російські ... » [53, с.65]. Так що питання це, по суті, не піддавався серйозному дослідженню у вітчизняній історіографії, і кочують з роботи в роботу затвердження потребують документального підтвердження. Тим більше, не зовсім ясно, наскільки справедлива теза про прискорення підготовки Німеччини до нападу на СРСР у зв'язку з «зимовою війною», оскільки відомо, що принципове рішення про початок підготовки до реалізації задуму походу на Схід було прийнято Гітлером влітку 1940 р, після поразки Франції, і залежало в першу чергу від розвитку подій на західному фронті[54].

А. М. Носков висловив також припущення, що керівництво Німеччини приймав рішення про підготовку операції «Везерюбунг» по захопленню плацдарму в Північній Європі під враженням від слабкості Червоної Армії. Це припущення не знаходить ніякої опори в джерелах. Навпаки, якщо звернутися до давно відомим історикам документам, пов'язаним з плануванням і підготовкою нацистами операції «Везерюбунг», то стане очевидним, що захоплення Норвегії був тісно пов'язаний із загальною стратегічною концепцією Гітлера і його планами ведення Другої світової війни, згідно з якими створення плацдарму в Північній Європі мало «полегшити виконання завдань у війні проти Росії»[55, с.134]; безпосереднє ж здійснення цих планів навесні 1940 р погоджувалося з ходом військового протистояння з Англією. Інша справа, що радянсько-фінська війна взимку 1939 р стала розглядатися в Лондоні як зручний привід для встановлення контролю над портами Скандинавії з метою перешкодити транспортуванню сировини в Німеччину. Активність Британії в цьому регіоні, зокрема, захоплення німецького транспорту «Альтмарк» в норвезьких територіальних водах, переконала Гітлера в серйозності загрози. Вирішення ж питання про причинності в історії, як видається, в значній мірі пов'язано з встановленням мотивів дійових осіб. Поразка Фінляндії у війні з СРСР створило передумови, умови для наростання в країні реваншистських настроїв. Однак ніякої визначеності після березня 1940 року в виборі правлячих кіл Фінляндії на користь нападу на СРСР разом з Гітлером не могло бути (так

само, як не могло бути зумовленості блокади Ленінграда в 1941 р). Тільки дослідження внутрішньої і зовнішньої політики Фінляндії після 12 березня 1940 р могло б дати обґрунтовану відповідь на питання, якою мірою на цей вибір вплинули підсумки «зимової війни», а в якій мірі - інші чинники. Жоден з вищеназваних авторів такого дослідження не пропонує, обмежуючись, по суті, апріорної констатацією.

У новітній літературі досить багато уваги приділяється впливу ходу і підсумків війни на реорганізацію і переозброєння РККА, підвищення її боєздатності. Для вітчизняної історіографії оцінка війни як «повчальною школи» для Червоної Армії, безумовно, корисною та необхідною перед прийдешнім зіткненням з більш серйозним супротивником в особі Німеччини та її союзників, була в цілому традиційна[82, с.131], проте в період кінця 1980-х-початку 1990-х рр. до цього аспекту наслідків війни увагу істориків і публіцистів було очевидним чином ослаблено. Виняток становить, мабуть, дисертаційне дослідження В. В. Золотарьова, результати якого, на жаль, не були в повній мірі освоєні історіографією. Відповідні дослідження отримали новий імпульс з публікацією значного числа архівних документів, що показують, що за підсумками війни керівництвом країни були зроблені масштабні заходи для підвищення боєздатності Червоної Армії і зміцнення її командних кадрів[84, с.178].

Ці документи дозволили обґрунтувати тезу про те, що придбаний у війні з Фінляндією досвід був необхідний для подальшого вдосконалення збройних сил радянської держави. Цей процес, поряд зі згаданою роботою В. В. Золотарьова, отримав висвітлення в ряді новітніх робіт російських істориків.

У світлі цих та інших досліджень істориків виключно умоглядним виглядає твердження Б. Соколова про якийсь «комплексі неповноцінності», придбаному Червоною Армією в результаті радянсько-фінляндської війни. Що стосується закидів Соколова на адресу радянського військового керівництва, нібито невірно оцінив боєздатність Червоної Армії і продовжував готувати

війська до «наступальної війни» замість того, щоб перебудувати підготовку в «оборонному» дусі [88], то вони і зовсім безглузді і видають необізнаність автора з сучасної військово-історичною літературою, що розглядає проблеми підготовки СРСР до ймовірної війни з Німеччиною.

Рішення скоритись жорстким умовам мирного договору замість звертатись по допомогу до держав Заходу було, напевне, найважчим і найбільш далекосяжною за своїми наслідками постановою, яку зробила Фінляндія в Другій світовій війні. Це вагоме рішення позначилось на розвитку подій усієї світової війни. Скандинавія, — за розрахунками Британії,—напевне, перетворилася б на театр воєнних дій, коли Німеччина атакувала б війська інтервентів. З ретроспективного погляду негнучкість уряду Ганссона і затятість Таннера врятували не лише Швецію, а й саму Фінляндію від катастрофи, адже допомога, запропонована західними державами, безумовно, не була б ефективною—якби прибула узагалі.

На момент, коли фінська делегація підписувала мирний договір у Москві, призначені для інтервенції франко- британські війська в портах відправлення чекали наказу вирушати. Війська чекали на прохання Фінляндії про допомогу, яке так і не прозвучало. За сучасними оцінками, рівень командування та озброєння цих підрозділів не відповідав складним завданням, що чекали на них. Зокрема, підтримка з повітря та протиповітряна артилерія були недостатніми. Вочевидь, ці війська зіткнулися б із дуже важкими випробуваннями в умовах арктичного клімату, навіть якщо не брати до уваги контрзаходи Німеччини. Мир між Фінляндією та СРСР завдав сильного удару по західних державах. Його сприйняли як поразку, що майже дорівнювала втраті Польщі. У себе на батьківщині британський і, особливо, французький уряди суворо критикувалися. У Нижній палаті французького парламенту, *Chambre des Deputes*, тривале незадоволення урядом Даладье нарешті вихлюпнулось і змусило того піти у відставку. Це був, напевне, чи не єдиний випадок, коли справи Фінляндії в якийсь спосіб спричинили падіння уряду

великої держави. Попри укладений Фінляндією мир, підготовка західних країн та Німеччини до військових дій у Скандинавії тривала. 8 квітня Британія заклала мінне поле в норвезьких водах, а наступного дня німці вдерлись у Норвегію.

Сталін і радянське військове командування прагнули засвоїти усі можливі уроки з досвіду попередньої війни з Фінляндією. З цією метою було скликано з'їзд Центрального комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, який відбувся в Москві з 14 по 17 квітня. На з'їзді були присутні Сталін, Молотов, Ворошилов і 44 офіцери старшого командного складу, які брали участь у Зимовій війні. У своїх доповідях офіцери, що воювали на фінському фронті, критикували помилки військової розвідки, брак досвіду офіцерського корпусу, навіть старшого командного складу, недостатню підготовку військ, а передусім—відсутність уміння вести бойові дії в зимових умовах. Вони також вимагали збільшити повноваження військових командирів. Слабкість артилерії та повітряних сил противника була беззаперечною, тож офіцерам довелося наголошувати на міцності фінських укріплень. Кілька доповідей визнали, що від самого початку противник був сильно недооцінений. «Усі ми, від верховного командування і генштабу до простих солдат неправильно оцінили чисельність фінської армії та рівень її бойової підготовки та озброєння»,—заявив Г.І. Кулик, заступник наркома оборони та начальник Головного артилерійського управління. З цієї причини, сказав він, советські війська атакували недостатньою кількістю сил, війна затягнулась, тоді як можна було попрощатися з фінами значно швидше [89, с. 156].

Сталін взяв активну участь в обговоренні, роздаючи похвали і звинувачення, хоча перші звучали все ж таки рідше, ніж останні. Стенографічний протокол з'їзду свідчить про те, що Сталін був чудово обізнаний з усіма деталями кампанії. Наприкінці з'їзду він виступив з довгою промовою, у якій виправдовував необхідність і доречність війни проти Фінляндії. «Ленінград перебуває в максимальній безпеці, поки три великі

держави Заходу тримають одна одну за горлянку»—сказав він. Сталін розкритикував старомодні армійські методи ведення війни та тих офіцерів, які досі керувалися досвідом, здобутим у громадянську війну. Він заявив, що війна з Фінляндією була першою «сучасною» війною, у якій взяв участь Радянський Союз. «Сучасна» війна вимагає масованого використання артилерії, танків і підтримки авіації. У ході війни з Фінляндією Червона армія мала змогу трансформуватись. «Це велике щастя, що наша армія одержала можливість здобути цей досвід у Фінляндії, а не, скажімо, у протистоянні з німецькою авіацією»,—підсумував війну.

У наступні місяці досвід, здобутий у війні проти Фінляндії, спричинив широкомасштабні реформи на всіх рівнях Червоної армії. Ворошилова на посаді наркома оборони замінив С.К. Тимошенко, який відзначився на посаді командувача Північно-Західного фронту. Військову підготовку, екіпіровку та організацію армії було покращено. Однак реорганізація величезної військової машини тільки розпочалась, коли в червні 1941 року Німеччина напала на Радянський Союз.

Завдяки Московському мирному договору геостратегічне положення СРСР суттєво покращилось. Кордон із Фінляндією було відсунуто на цілих 150 км від Ленінграда, здобуто базу в Ганко, яка разом з естонською базою в Палдіскі могла «зачинити браму» Фінської затоки перед ворожим флотом. Таким чином СРСР досяг усіх територіальних переваг за «програмою максимум» жовтня 1939 року, за винятком Печенги, замість якої він отримав частину району Салла і Куусамо. Виступаючи 29 березня на засіданні Верховної Ради, Молотов виправдав жертви, понесені в ході війни, та відмову від подальшої підтримки уряду Куусінена, наголосивши на тому, що стратегічні цілі СРСР було досягнуто. І це було правдою. Але водночас Радянський Союз одержав запеклого ворога, стурбованого власною безпекою, який прагнув відплати. Зaledве півроку минуло від підписання Московського мирного договору, як нога німецького солдата ступила на фінську землю[90, с. 86].

Радянське керівництво та фінський уряд постали перед дилемами, що тягли за собою далекосяжні серйозні наслідки. Наступальна операція Червоної армії на Карельському перешийку була настільки успішною, що Молотов вирішив скористатися цим, аби диктувати свої умови Гельсінкі. Проте якщо Фінляндія відмовиться пристати на них і таки звернеться до держав Заходу по допомогу, наслідки можуть бути непередбачуваними. Фінський уряд, зі свого боку, мав вирішити, чи прийняти йому запропоновану допомогу Заходу, ризикуючи занурити Фінляндію разом з усією Скандинавією у вир світової війни, або погодитись на запропонований мир.

Від самого початку міністр закордонних справ Таннер ставився до пропозицій західних держав надати свою допомогу з великою обережністю. 20 лютого він передав Гюнтерові офіційне прохання до Швеції виступити посередником у мирних переговорах. Міністра закордонних справ Швеції не довелося просити двічі. Новий шведський посланець у Москві, Вільгельм Ассарссон, негайно одержав аудієнцію в Молотова. У розмові з ним 20 і 21 лютого Ассарссон з'ясував умови Радянського уряду: на додаток до Ганко, передача південно-східного району Фінляндії разом з Выборгом та Сортавалою. «Це мінімальні вимоги, щодо яких Радянський уряд не збирається торгуватись»,—заявив нарком закордонних справ. Молотов також сказав, що СРСР бажає обговорити підписання угоди з Фінляндією та Естонією про спільну оборону Фінської затоки[52, с. 335].

Приблизно в той самий час, коли совети оголосили свої умови, фіни одержали докладнішу інформацію про плани інтервенції західних держав. Дипломатичний представник Великої Британії Гордон Верекер заявив, що до середини квітня планується відрядити до Фінляндії 22 тис. солдатів. Розмір підкріплення було перебільшено, але навіть його фіни оцінили як геть недостатній. При цьому ані Британія, ані Франція не могли сказати, як ці війська зможуть потрапити до Фінляндії, якщо Швеція і Норвегія не дозволять їм перетнути своєї території.

Вибір між двома альтернативами був непростим. ССРСР вимагав передачу територій, чиє населення було цілковито фінськомовним, а частина їх належала Фінляндії ще з Середніх віків. З іншого боку, прорив лінії Маннергейма після двох місяців опору зробив військову ситуацію загрозливою. Виснажена армія поступово відступала до Выборга, тоді як ворог постійно підтягував до фронту нові дивізії і свіжі війська. Советська армія засвоїла урок на власних помилках, зроблених на початку війни. Сотні гармат знищували незакінчені укріплення. Це була атака справжньої супердержави. «Думаю, не потрібно бути солдатом, аби зрозуміти, що нас надовго не вистачить, якщо війна затягнеться»,—заявив генерал Вал ден, представник Маннергейма в уряді. Рюті, Таннер і Паасікві наголосили на тому, що допомога, обіцяна західними державами, не вирішить проблеми. Отже, було потрібно укладати мир, поки Фінляндія ще залишалася стороною в переговорах, іншими словами, поки її оборона остаточно не зазнала провалу. Вони зможуть уберегти тіло країни, відтявши одну її кінцівку, сказав Таннер. У будь-якому разі спротив фінів призвів до того, що Радянський Союз відвернувся від уряду Куусінена. Міністр закордонних справ був особливо стурбований збереженням відносин зі Швецією, солідарність з якою він намагався продемонструвати, і чий нейтральний статус, на його думку, був у інтересах Фінляндії. Прем'єр-міністр Рюті підкреслив, що абсолютна необхідність—зберегти армію від знищення, аби території, які наразі змушують передати, могли бути за сприятливих обставин відвойовані.

Ті, хто висловлювався проти укладання миру, вважали, що Радянський Союз ставить собі за мету загарбання всієї Фінляндії. «До Росії повсякчас потрібно ставитися з підозрою», —закликав міністр оборони Ніукканен. Загострення ситуації на фронті, починаючи з середини лютого, а також недостатність підтримки, запропонованої західними державами, зменшила лави готових прийняти допомогу Британії і Франції. Президент Калліо первісно надавав перевагу Заходу, проте ситуація на фронті змусила і його визнати потребу підписання мирної угоди. Насамкінець лише два міністри з

Аграрного союзу, Ніукканен і міністр освіти Ганнула, відкидали умови мирного договору. Порівняно з військовими командирами, вони значно оптимістичніше оцінювали здатність Фінляндії тримати оборону і надалі. Вони також заявили, що впевнені, що західні держави переможуть у світовій війні. Якщо пристати до них і продовжувати битися, Фінляндія зрештою посяде своє місце серед країн-переможців під час майбутніх мирних переговорів⁵⁴. У парламентському комітеті закордонних справ зокрема Урго Кекконен з Аграрного союзу надавав перевагу продовженню війни. Він також вважав, що мир, укладений на запропонованих советах умовах—рівнозначний капітуляції та означає, що Фінляндія потрапить під цілковитий контроль Радянського Союзу[55, с. 34935..

СССР тиснув на Фінляндію з вимогою прийняти рішення. Молотов при нагоді кілька разів натякнув посланцю Ассарссону, що згодом умови будуть жорсткішими. У повітрі знову з'явився привид Куусінена. «Якщо фінський уряд не пристане на ці умови, Москва, зрештою, укладе угоду з Куусіненом»,—пригрозив нарком закордонних справ.⁵⁶ Оскільки Швеція взяла на себе роль посередника в переговорах, Москва закрила очі на постачання нею допомоги Фінляндії. Молотов вкотре запевнив Швецію, що їй немає чого боятися з боку ССРСР. Він навіть додав, що Радянський уряд цілком розуміє шведський інтерес до Аландських островів і поцікавився, чи має країна якісь прагнення в цьому напрямку. Гюнтер відкинув ці натяки; у ситуації, що склалась, він не мав бажання вплутуватись у будь-яку справу, яку можна було б витлумачити як спробу скористатись з плачевного стану Фінляндії[57, с. 369]..

Німеччина мала всі підстави сподіватися на відновлення миру між Фінляндією та Радянським Союзом. Радянський контроль над Фінляндією, безумовно, не був у її інтересах. Кінець війни на півночі убезпечив би військові економічні переваги Німеччини: постачання шведської залізної руди та налагодження торгівлі з Фінляндією. У той час, як міністерство закордонних

справ фон Ріббентропа, дотримуючись своєї попередньої політики, і надалі утримувалось від участі у війні між Фінляндією та ССРСР, головнокомандувач Люфтваффе фельдмаршал Герман Герінг різними шляхами прагнув переконати Фінляндію укласти мир на запропонованих умовах. В іншому разі, на його думку, країну чекало спустошення. Він пообіцяв, що Фінляндія зрештою поверне собі втрачене. Згідно із записом, зробленим лише через деякий час, якому, отже, не можна повністю довіряти, Герінг приватно повідомив Т.М. Ківімакі, колишньому прем'єр-міністру Фінляндії, який саме відвідував його, про те, що незабаром між Німеччиною і Радянським Союзом розпочнеться війна⁶³. Малоймовірно, що такі повідомлення вплинули на рішення фінського уряду відкинути допомогу Заходу та пристати на умови ССРСР, хоча такі теорії і висувались⁶⁴. Німеччина сприймалась як союзник ССРСР, і розраховувати на її можливу підтримку згодом, на пізнішому етапі війни, було б надто небезпечною авантюрою.

Новини з фронту засвідчили, якою ситуація була насправді, і саме це важило найбільше. До середини березня Червона армія виставила проти Фінляндії 58 дивізій. Ті мали за своїми плечима ще 14 дивізій резерву. Загалом армія нападника налічувала 960 тис. вояків, що на той час дорівнювало двом п'ятим військової міці Радянського Союзу. У своєму розпорядженні вони мали 5000 гармат, близько 3000 танків та майже 4000 одиниць авіації. Метою Тимошенка, командувача Північно-Західним фронтом, було знищити основні сили фінської армії на Карельському перешийку, не давши їм шансу відступити у глиб країни. З цією метою він намагався оточити їх у Выборзі, який ті непохитно обороняли⁶⁵. Сильний мороз зробив кригу на Выборзькій затоці достатньо товстою, щоб дозволити танкам та іншій важкій артилерії пересуватись по ній. Скориставшись цим, советська армія стрімко атакувала фінський фланг по той бік затоки. Напад двох корпусів на неукріплений берег заскочив фінів зненацька. 4 березня советам удалося захопити плацдарм на західному боці затоки. І навіть там похапцем зібрані фінські війська чинили

затятий опір. Однак поступово Радянським військам вдалося розширити свої позиції, і звідти вони приготувались продовжувати свій наступ у *тил фінських сил*, що захищали Карельський перешийок, і просуватися далі на південь Фінляндії.

Після майже трьох місяців війни фінські війська були надзвичайно виснаженими. У них більше не залишалось свіжих резервів. У розпорядженні артилерії на кожен ствол припадало від шести до десяти снарядів на день. Перевага противника в повітрі майже цілковито унеможлиблювала пересування військ або перевезення припасів удень. Генералам було очевидно, що так довго тривати не може. «Усе висить на волосинці», — звітував генерал-майор Пааво Талвела, командувач Третього армійського корпусу, який бився в східній частині Карельського перешийка. Фактично, ситуація на Карельському перешийку була навіть гіршою, ніж уявляли військові командири. Перевага радянських військ на північ від Ладogi ставала просто величезною. Далі на північ у районі Коллаа єдина фінська дивізія кілька тижнів поспіль стримувала натиск п'яти радянських дивізій, але нарешті ворог прорвав і цю лінію оборони. Це мало призвести до провалу оборони на цій ділянці фронту. На далекій півночі совєти готували стрімку атаку на шведську бригаду добровольців, яка взяла на себе відповідальність за оборону цієї ділянки фронту[66, с. 165]..

5 березня уряд Фінляндії ухвалив рішення прийняти умови Радянського уряду, і наступного дня мирна делегація вирушила через Стокгольм до Москви. Фінську делегацію очолював прем'єр-міністр Рюті, а до її складу увійшли Паасіківі, генерал Рудольф Валден та голова парламентського комітету у закордонних справах Вяйньо Войонмаа. По той бік столу переговорів сиділи нарком закордонних справ Молотов, перший секретар Ленінградського обкому партії А.А.Жданов та комдив О.М.Васілевський, фахівець військової справи. Фіни сподівались одержати якісь поступки в умовах мирної угоди. Насправді ж сталося протилежне. ССРСР зажадав, аби

Фінляндія передала півострів Ганко та частину південно-східної території країни, острови у Фінській затоці, а на півночі східну частину районів Куусамо та Салла плюс частину півострова Рибачий, що належав Фінляндії. Претензії на територію Куусамо та Салла були новими. Радянське керівництво виправдовувало їх потребою захистити Мурманську залізницю. Молотов переклав провину за війну на Фінляндію і окремо розкритикував позицію Таннера. Разом зі Ждановим він звинуватив фінів у тому, що вони пропонували свою країну як плацдарм для нападу західних держав на Радянський Союз. Про жоден торг не могло бути й мови. Умови мали бути прийняті цілком і повністю⁶⁷. Слід відзначити, що угоду про спільну оборону, яку 20 лютого Молотов згадував у розмові з Ассарссоном, не було включено до умов мирного договору.

Фінський уряд і Маннергейм завагались, коли дізнались про остаточні умови Москви. Даладєс попереджав фінів про дворушництво совєтів: саме побоюючись інтервенції західних держав, ті погодились на переговори з метою остаточно знищити Фінляндію згодом. Якщо Фінляндія просто зараз не звернеться з офіційним проханням про допомогу до держав Заходу, вони більше не зможуть дати жодних гарантій щодо повернення їй втрачених територій після війни⁶⁸. Уже вкотре Фінляндія одержала дипломатичну підтримку від Сполучених Штатів. Державний секретар Галл поставив перед послом США Штейнгардтом завдання роз'яснити Молотову, що хоча його уряд і не бажає втручатись у переговори, громадська думка в Сполучених Штатах буде приємно вражена, якщо СРСР поставиться до Фінляндії великодушно. У своїх дискусіях з наркомом закордонних справ Штейнгардт окремо наголосив на тому, що американці не визнають жодного уряду, встановленого у Фінляндії Радянським Союзом. Ухиляючись від прямої відповіді якийсь час, Молотов зрештою сказав, що фіни будуть вільні обирати собі власний уряд. Це питання не цікавить СРСР[69, с. 133].

Мирний договір підписали раннього ранку 13 березня. Після цього фінський парламент ратифікував його 145 голосами проти трьох. Однак 42 депутати були відсутні під час голосування. Більшість із них були родом із Карелії. Для фінської громадськості умови укладання миру стали справжнім шоком. Вони читали в газетах і чули по радіо доповіді про успішні оборонні операції та величезні втрати противника, тому важко було позбутись ілюзій про те, якою насправді була дійсність. Маннергейм опублікував написаний високим стилем «Порядок денний», у якому заявив, що Фінляндія до останнього фартінга сплатила свій культурний борг перед Заходом. Він наголошував на недостатності фінських ресурсів і критикував західних сусідів, які «дбали лише про себе». Цим самим Маннергейм допоміг уряду виправдати своє рішення в Очах загалу та уникнути нищівної критики.

Фіни втратили близько 23 тис. солдатів, які загинули або пропали безвісти. Ще тисяча цивільних громадян загинули під час авіаційних нальотів або затонули разом із торговими суднами. Оцінки радянських втрат мають суттєві розбіжності. Згідно з останніми дослідженнями, вони в будь-якому разі перевищують 100 тис. загиблих, смертельно обморожених або зниклих безвісти [95, с. 181].

За Московським мирним договором Фінляндія втратила близько десятої частини території своєї держави і приблизно стільки ж своїх економічних потужностей. На південному сході новий кордон забрав важливий промисловий регіон долини Вуокса і перетнув канал Саймаа, що поєднував водні шляхи країни з Фінською затокою. Выборг, друге за величиною місто країни, та міста Сортавала і Какісалмі (тепер Пріозерськ) залишились по той бік нового кордону. Фінляндія була змушена віддати в оренду півострів Ганко строком на 30 років. Усі мешканці переданих СРСР територій були етнічними фінами і добровільно залишили свої домівки. Понад 400 тис. людей переїхали на західний бік нового кордону. За винятком півострова Рибачий, Радянський Союз повернув Фінляндії завойований раніше регіон Печенги, напевне, не

бажаючи викликати занепокоєння Норвегії. Відповідно, пам'ятаючи про Швецію, ССРСР утримався від будь-яких зазіхань на Аландські острови [46].

Для фінів їхня самотня нерівна боротьба під час Зимової війни дала неповторний ефект згуртування нації. Пов'язаний з нею потужний емоційний заряд відчувається у фінському суспільстві до сьогодні. Неможливо збагнути фінський менталітет, якщо не брати до уваги цю історичну подію. Понад три місяці фінські війська стримували натиск армії великої держави і понесли важкі втрати. Той факт, що Фінляндії вдавалось успішно тримати оборону, пояснюється високим бойовим духом її військ, їхнім вишколом і тактикою, пристосованими до особливостей місцевості та кліматичних умов півночі, а також помилками противника, найбільшою з яких було недооцінювання спроможності і готовності малої держави захищати себе. «Фермопілі щодня»,—саме так Гарольд Макміллан охарактеризував побачене у Фінляндії під час Зимової війни, виступаючи перед Палатою общин. Проте Ефіальд тієї війни мав жалюгідний кінець. Коли було по всьому, уряд Куусінена тихо розпустили.

Як Рюті, так і Маннергейм були в основі своїй англофілами. Однак, Зимова війна продемонструвала, що, коли мова йде лише про незалежність Фінляндії, ні західні держави, ні Швеція їй на виручку у військовій сфері не прийдуть. Цей висновок мав далекосяжні наслідки для фінської зовнішньої політики - як в наступні воєнні роки, так і протягом усього післявоєнного періоду. Законність і мораль аж ніяк не гарантували маленькому державі національного суверенітету. Через своє геополітичне положення і безпосередній близькості до Ленінграда Фінляндія, врешті-решт, не могла зберегти свою незалежність крім як шляхом альянсу з однією з великих держав Балтійського регіону. У міру масованого наступу німецьких військ в різних частинах Європи фінське керівництво навесні і влітку 1940 р прийнялося обговорювати можливість отримання будь-якої підтримки з боку Німеччини [28, с.54].

В реальності ніяких розумних альтернатив не було. Після того як німці окупували Данію і Норвегію, британська підтримка стала неможливою. Оборонний пакт Фінляндії зі Швецією не схвалили б ні Москва, ні Берлін. Крім усього іншого, Фінляндія не хотіла долі, яка спіткала Прибалтійські держави, які влітку 1940 р, були насильно приєднані до СРСР, - акт, за яким тут же пішли масові депортації місцевого населення в Сибір. Одночасно Москва посилила вимоги до Фінляндії. Тому, коли німецьке командування в серпня 1940 р запросило Фінляндію про можливості перекидання через її територію своїх військ до Північної Норвегії, це прохання було негайно задоволено - зокрема, тому, що замість Німеччина обіцяла продавати Фінляндії зброю [35, с. 81].

Протягом осені німецько-фінляндські зв'язку зміцнилися, а в грудні 1940 року вони завершилися конфіденційним пропозицією німців Фінляндії брати участь в операції «Барбаросса» - великому «хрестовому поході» Гітлера проти Радянського Союзу, Знаючи, що Фінляндія побоюється загрози з боку СРСР, Гітлер розраховував, що державне керівництво Фінляндії буде готове вести військові дії на північних флангах. До того ж Німеччина хотіла гарантувати собі регулярні поставки з фінських нікелевих шахт, розташованих в Петсамо.

Фінська держава прийняла пропозицію німців. Цьому рішенню сприяли не одні лише уроки Зимової війни, Була отримана інформація про те, що Гітлер в листопаді 1940 р, відхилив запит радянського наркома закордонних справ Молотова про санкціонування Німеччиною остаточного завоювання Фінляндії Радянським Союзом. У січні 1941 р здавалося, що шанси Німеччини вийти переможницею з війни з СРСР великі. Багато що говорить про те, що Маннергейм і обраний в грудні 1940 р президент Рюті також зважували ймовірність результату, подібного підсумку Першої світової війни. Спочатку Німеччина розгромила б СРСР, але потім західні держави, в свою чергу, розбили б Німеччину - особливо з огляду на військовий потенціал США, який на той момент був ще взагалі не витрачений. У будь-якому випадку фінське керівництво сподівалося, що Фінляндія зможе отримати назад втрачені

території і назавжди позбутися від більшовицького східного сусіда. У пору найвищого оптимізму державне керівництво Фінляндії мріяло про завоювання земель в радянській Карелії, а також на Кольському півострові.

У січні 1941 р в обстановці глибокої секретності були вироблені напрямки німецько-фінляндського співробітництва для великомасштабного наступу на схід. Німці мали наступати з північної половини Фінляндії. Натомість фінське військове командування зобов'язалося розвинути через деякий час наступ як на Карельському перешийку, так і на північ від Ладозького озера, в напрямку на Свір. Там фіни збиралися з'єднатися з наступаючими з півдня німецькими братами по зброї, які також повинні були взяти Ленінград. Всю операцію збиралися закінчити не пізніше осені 1941 р В результаті комплексної координації збройних сил обох країн у Фінляндії була проведена загальна мобілізація армії, яка завершилася за дванадцять днів до оголошення Німеччиною війни СРСР 22 червня 1941 г. На цей раз боєготовність фінської армії перебувала на висоті : вдосконалена організація армії, завдяки великим закупівель озброєнь удвічі зросла її вогнева міць, а особовий склад тепер налічував понад півмільйона людей [32, с. 380].

Однак протягом всієї війни уряд Фінляндії послідовно відмовлялося укладати з Німеччиною політичний договір. По-перше, він був неможливий через внутрішньополітичні причини. Громадська думка явно оцінило наступ «відлиги» в фінляндської-німецьких відносинах восени 1940 р .: люди розуміли, що це зменшить ризик радянського вторгнення. У той же час демократичні установи Фінляндії вже пустили такі глибокі корені в суспільстві, що як народу, так і еліти країни політична система і культура Німеччини були зовсім чужі. Так, підтримка виборцями єдиною фашистської партії Фінляндії була на виборах до парламенту 1939 р зовсім незначною. По-друге, проти відкритого альянсу з Німеччиною говорив також ряд факторів зовнішньої політики. Незалежно від результату війни подібний альянс серйозно ускладнив би

розвиток довгострокових відносин Фінляндії з Скандинавськими країнами, а також з західними державами, включно зі Сполученими Штатами.

Тому щодо уряду Фінляндії до братерства по зброї з Німеччиною постійно була присутня подвійність, що не заважало, проте, військової співпраці як такого розвиватися досить ефективно і послідовно. Вже на початку червня 1941 році шість німецьких дивізій (чисельністю близько 90 тис. Чоловік) зайняли свої позиції на півночі Фінляндії. Одночасно з цим аеродроми країни стали використовуватися силами люфтваффе. За день до початку війни німецькі підводні човни за погодженням з фінськими військово-морськими силами поставили міни навколо радянських військово-морських баз в Естонії. Саме початок війни також йшло за планом. Фінська армія розпочала свій наступ лише після того, як радянська авіація здійснила великі бомбардування Південної Фінляндії і фінське уряд констатував, що країна знову перебуває в стані війни. Метою уряду було замаскувати участь Фінляндії в наступальній війни під оборонну боротьбу. Однак у своїй першій після початку війни промові по радіо президент Рюті говорив щось про «нашої власної оборонної війни», то проведення Фінляндією війни за участю переможних сил «Великої Німеччини» «на нашій стороні».

Пару тижнів тому, коли німецький наступ наблизилося до Ленінграда, фіни почали атакувати на декількох ділянках фронту. Ця війна з самого початку сприймалася в Фінляндії як продовження Зимової війни - і тому отримала назву Війна-продовження. Одночасний наступ німців в Прибалтиці і Лапландії ставило радянські війська в дуже скрутне становище. Після п'яти місяців успішних бойових дій фінська армія змогла зміцнитися на тих позиціях, які на сході перебували в декількох сотнях кілометрів від державного кордону 1939 р - таке становище залишалося незмінним аж до кінця весни 1944 г. Однак військові успіхи давалися високою ціною. Загинуло понад 25 тис. Чоловік. Взимку 1941/42 р настав важкий продовольча криза, оскільки до тривалої війни країна не готувалася[98, с. 144].

Таким чином, армія Фінляндії виконала свою обіцянку, дану німцям, але останнім, незважаючи на всі зусилля, не вдалося захопити Ленінград. Німці неодноразово намагалися змусити фінів брати участь в операціях проти Ленінграда, але Маннергейм щоразу відхиляв ці пропозиції, посилаючись на недостатню вогневу міць і брак особового складу. В реальності причиною відмови було прагнення фінського військового і державного керівництва не дратувати західних союзників СРСР, які через дипломатичні канали вимагали від Фінляндії припинити напад і виходу з війни. Рівновага втримати не вдалося: на початку грудня 1941 року уряд Великобританії оголосив Фінляндії війну, тому що фіни зі стратегічних міркувань не могли офіційно заявити, що їх наступ фактично вже припинилося.

На наступний день 7 грудня 1941 р після оголошення англійцями війни Фінляндії японці атакували Перл-Харбор. Це тут же змінило весь хід світової війни: слідом за японцями німці відразу оголосили війну Сполученим Штатам. Вступ Америки у війну призвело до вирішального перерозподілу сил на різних фронтах. Японці направили зброю як проти американців, так і проти Південно-Східної Азії. Це дало СРСР шанс перемістити двадцять своїх дивізій з Азії на європейський фронт і почати потужний контрнаступ, яке в січні 1942 р посилювалося, зокрема, на фінському фронті [14, с.119].

Фінляндії вдалося уникнути оголошення війни з боку США - в основному завдяки тому, що фіни свідомо не перерізали Мурманську залізницю, по якій значна частина військової допомоги від західних союзників транспортувалася в СРСР. В основі цього лежало також розташування з боку США, яке Фінляндія здобула в середині Зимової війни, коли країна виплатила останню частину позики, взятого у Америки в 1919 р Тому Вашингтон поставився з певним розумінням до формулювання фінського уряду про те, що країна нібито веде сепаратну оборонну війну проти СРСР. Заперечувати військовий союз між Фінляндією і Німеччиною було неможливо, але фіни докладали всіх зусиль,

щоб переконати своїх скандинавських сусідів із західними державами в тому, що цей альянс продиктований жорсткою необхідністю.

Ставлення фінських фронтовиків і трудівників тилу до військового альянсу з Німеччиною було більш прагматичним. Вони скептично сприймали офіційну пропаганду, підкреслює відокремлений характер війни: адже було цілком очевидно, що як армія, так і цивільне населення сильно залежали від матеріальної допомоги німців та їх військової підтримки. Довга позиційна війна вже давно перебувала в центрі уваги громадськості, і в кожній родині рано чи пізно хтось повинен був стати жертвою війни. Війна привела до прискореної мобілізації жіночої робочої сили. Більше 160 тис. Жінок стали так званими Лотта, [25] допомагаючи організувати оборону. Багато видів чоловічих робіт тепер виконували жінки, оскільки чоловіки пішли на фронт. Загиблих відвозили додому і ховали на місцевих церковних цвинтарях. Пораненим і інвалідам надавали догляд і відпочинок. Через брак продовольства і військової загрози десятки тисяч дітей були евакуйовані до Швеції. У 1939-1946 рр. в цілому більше 60 тис. дітей з Фінляндії перебували на вихованні в прийомних сім'ях повсюдно в Швеції.

ВИКОРИСТАННЯ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ В ОСВІТНЬОМУ ПРОЦЕСІ

Вивчення головних аспектів радянсько-фінської війни у закладах вищої освіти є складовою частиною вивчення навчальної дисципліни «Новітня історія країн Центральної та Східної Європи», яка у свою чергу є складовою освітньо-професійної програми підготовки фахівців за ступенем вищої освіти бакалавра.

Метою викладання обов'язкової навчальної дисципліни «Новітня історія країн Центральної та Східної Європи» є визначення особливостей розвитку країн Центральної та Східної Європи в новітній час, визначення їх місця та ролі в європейській та світовій історії.

Завданнями вивчення обов'язкової навчальної дисципліни «Новітня історія країн Центральної та Східної Європи» є:

- висвітлити найважливіші події, явища та процеси суспільно-політичного, соціально-економічного та культурного розвитку країн і народів Центрально-Східної Європи в новітній час;
- показати місце та роль центрально-східноєвропейських держав в системах міжнародних відносин, глобалізаційних та євроінтеграційних процесах;
- сприяти формуванню глибокого розуміння специфіки регіону;
- розкрити найважливіші теоретико-концептуальні та методологічні підходи до вивчення новітньої історії Центрально-Східної Європи;
- вдосконалити навички і вміння здобувачів опрацьовувати історичні джерела та наукову літератури;
- забезпечити розвиток критичного мислення здобувачів.

знати:

- ключові факти та дати;
- зміст найважливіших термінів і понять;
- суть визначальних історичних подій, явищ та процесів;
- видатних історичних діячів;

- особливості історичного розвитку регіону;
- наукову літературу та джерела з курсу.

вміти:

- опрацьовувати рекомендовані джерела та літературу;
- знаходити, критично осмислювати, самостійно аналізувати й узагальнювати історичні факти;
- розкривати причинно-наслідкові зв'язки між історичними подіями;
- послідовно і логічно відтворювати засвоєну інформацію;
- використовувати здобуті історичні знання для розуміння сучасних реалій європейського регіону та світу загалом;
- професійно вести уроки та позанавчальні заходи, пов'язані з історією країн Центральної та Східної Європи.

Вивчення курсу «Новітня історія країн Центральної та Східної Європи» передбачає використання різноманітних методів та технологій викладання і навчання.

Пояснювально-ілюстративний метод: повідомлення інформації з використанням різних засобів з подальшим усвідомленням такої інформації та її фіксацією у пам'яті здобувачів. Найчастіше метод реалізується на лекціях у формі розповіді чи пояснення складного теоретичного та (або) великого за обсягом навчального матеріалу тощо.

Репродуктивний метод: відтворення і повторення способу діяльності за сформованим динамічним стереотипом дій. Метод є корисним для засвоєння основних понять.

Активні методи навчання: послідовна й цілеспрямована постановка перед здобувачами завдань, розв'язуючи які вони активно засвоюють нові знання.

Метод проблемного викладу навчального матеріалу передбачає створення проблемних ситуацій, надання допомоги здобувачам у їхньому аналізі з подальшим спільним розв'язанням поставлених завдань. Під час вивчення

навчальної дисципліни викладач формує у здобувачів зразки наукового пізнання та вирішення проблемної ситуації.

Частково-пошуковий (евристичний) метод спрямований на залучення здобувачів до самостійного розв'язання пізнавального завдання. При цьому здобувачи опановують різні способи пошуку інформації, формують переконаність в істинності нових знань, аналізують достовірність отриманих результатів та можливі помилки та труднощі.

Дослідницький метод спрямований на залучення здобувачів до самостійного розв'язання завдання наукового характеру з використанням сучасних засобів обчислювальної техніки та інформаційно-комунікаційних технологій. При вивченні навчальної дисципліни здобувачи можуть виконувати науково-дослідні завдання з подальшим оформленням та оприлюдненням отриманих наукових результатів. При цьому викладач орієнтує здобувачів на проведення досліджень, долучає до їхньої самостійної організації.

При викладанні курсу «Новітня історія країн Центральної та Східної Європи» використовуються різноманітні технології навчання - як традиційні, так і сучасні (особистісно-орієнтовані, інформаційно-комунікаційні тощо). При цьому навчання є здобувачсько-центрованим та здійснюється через активну практичну діяльність. Зокрема, для активізації освітнього процесу передбачено застосування проблемних лекцій, ділових ігор, занять-дискусій тощо.

Лекції органічно поєднуються не лише з практичними заняттями, а й із самостійною роботою, яка полягає в самостійному опрацюванні теоретичного матеріалу, підготовці до практичних занять, пошуку необхідної інформації, підборі та огляді літературних джерел за заданою тематикою, виконанні індивідуальних завдань тощо. При цьому в освітньому процесі передбачено використання спеціальних методів, більш характерних для науково-дослідної роботи - експертного оцінювання, ранжирування, систематизації, екстраполяції, «мозкового штурму» тощо. В багатьох випадках такі методи є найбільш оптимальними для розв'язання конкретних навчальних завдань.

Методи, які використовуються при викладанні курсу «Новітня історія країн Центральної та Східної Європи» можна класифікувати на такі групи:

- словесні методи (лекція, розповідь, пояснення, бесіда, навчальна дискусія, диспут, консультація, співбесіда тощо);
- практичні методи (лабораторні та практичні заняття, графічні роботи тощо);
- наочні методи (ілюстрування, демонстрування, комп'ютерна презентація тощо);
- робота з навчально-методичною літературою, науковими джерелами і електронними ресурсами (конспектування, тезування, анотування, рецензування, складання реферату);
- відеометод у сполученні з новітніми інформаційними технологіями та комп'ютерними засобами навчання (дистанційні, мультимедійні, веб-орієнтовані тощо);
- методи організації самостійної роботи (розв'язання завдань, виконання проектів, індивідуальних і творчих завдань тощо);
- за логікою навчального процесу (індуктивні, дедуктивні, метод аналогій, аналітичні і синтетичні);
- за характером пізнавальної діяльності (пояснювально-ілюстративний, репродуктивний, проблемно-пошуковий, евристичний, дослідницький, розв'язування творчих завдань, проблемного викладу навчального матеріалу);
- інтерактивні та активізації навчання, з використанням новітніх мультимедійних та комп'ютерних технологій (групове навчання, мозковий штурм, робота в парах);
- індивідуальна науково-дослідна робота тощо.

Методика викладання теми "Фінська (Зимова) війна (1939–1940)" у закладах вищої освіти має бути інтегрованою, проблемною та мультиперспективною, спрямованою на розвиток критичного мислення студентів. Головною метою є не лише засвоєння фактів, а й аналіз причинно-

наслідкових зв'язків, стратегічних особливостей та міжнародного резонансу конфлікту.

Лекційні заняття слід будувати за принципом проблемної лекції, де викладач формулює центральні суперечливі питання (наприклад, оцінка боєздатності радянської армії або ефективність дипломатії Ліги Націй) та використовує візуалізаційні матеріали, зокрема мапи операцій, для кращого розуміння географічних та кліматичних факторів. Важливо застосовувати порівняльний аналіз наративів, зіставляючи радянські, фінські та нейтральні джерела. Семінарські заняття є ключовими для практичного відпрацювання навичок: їх варто організовувати у формі круглих столів та дебатів щодо суперечливих аспектів війни (наприклад, доцільність побудови лінії Маннергейма або роль "уряду Куусіненена"). Центральне місце на семінарах займає аналіз першоджерел, включаючи уривки з мемуарів К. Маннергейма, дипломатичного листування та текстів Московського мирного договору 1940 року, а також роботу з пропагандистськими матеріалами обох сторін для розуміння інформаційної війни.

Використання методу кейс-стаді дозволяє детально вивчити конкретні битви (наприклад, Суомуссалмі, Коллаа) з акцентом на тактиці *motti* (оточення). Самостійна робота студентів повинна бути дослідницько-орієнтованою: це написання есе або наукових робіт на вузькі теми (наприклад, вплив Зимової війни на воєнну доктрину СРСР) та створення мультимедійних проєктів (віртуальні екскурсії, документальні відео). Комплексне оцінювання передбачає поточний контроль (активність, доповіді) та підсумковий контроль у формі захисту проєктної роботи чи іспиту, що вимагає глибокого аналізу та аргументації позиції. Основний дидактичний принцип — це перехід від простого викладу фактів до критичного осмислення історичних подій у ширшому контексті Другої світової війни та формування навичок міжкультурного розуміння та поваги до національної стійкості.

ВИСНОВКИ

Друга світова війна у багатьох відношеннях була результатом ланцюгової реакції, викликаной Першою світовою війною. Це спонукало багатьох істориків характеризувати період 1914-1945 рр. як єдину війну з надзвичайно довгим перемир'ям. Як це часто бувало і раніше, Фінляндія була втягнута в Другу світову війну проти своєї волі. Минуло трохи більше двадцяти років, з тих пір як країна досягла незалежності, - досягла завдяки тому, що в той момент як Росія, так і Німеччина одночасно були слабкими державами. В кінці літа 1939 р положення було прямо протилежним. Обидві великі держави відновили свої сили і з нетерпінням чекали шансу знову відвоювати, а ще краще розширити території, що належали їм до 1914 р У середині 30-х років, коли гітлерівська Німеччина почала свою територіальну експансію шляхом насильницьких анексій, Великобританія і Франція спробували за допомогою переговорів створити антинімецький альянс з Радянським Союзом - державою, яке Гітлер, згідно своїй ранній політичній програмі «Майн кампф» (1923), мав намір перетворити в сировинну базу Німеччини. Ці переговори закінчилися невдачею, після того як західні держави відмовилися санкціонувати вимога Радянського Союзу про надання йому «в превентивних цілях» контролю над прибалтійськими республіками.

Про причини, характер радянсько-фінської війни 1939–1940 рр. навіть у переддень її 80-річчя з дня початку існує не менше версій, чим назв самого драматичного конфлікту – «фінська компанія», «війна з білофінами», «визвольний похід на Фінляндію», «військовий конфлікт», і, нарешті, як калька з фінського: «Talvisota» - «Зимова війна»

Після заборон радянського періоду і хвилі перебудовних «сенсацій» у вітчизняній науці поступово склалися умови для ліквідації «білих плям» в історії Другої світової війни. Однією з її маловивчених та дискусійних сторінок довго була «Зимова війна» між СРСР і Фінляндією. До теперішнього моменту в

науковий обіг введено велику кількість джерел, що дозволили вивести вивчення цієї теми на якісно новий рівень. Зміні інтерпретацій причин і підсумків конфлікту присвячена пропонована стаття.

До початку 1990-х рр. історія радянсько-фінляндської війни належала до тих, вивчення яких було вкрай утруднено. У радянській історіографії, по суті, не було спеціальних робіт, де досліджувалися б причини війни. Поза увагою істориків також залишалися питання, пов'язані з її підсумками: проблема приєднання Фінляндії до агресивної коаліції, очолюваної Німеччиною, для участі в нападі на СРСР влітку 1941 р, питання про вплив результатів війни на визначення Гітлером термінів агресії, і т.п. Об'єктивною передумовою такого стану справ було обмеження доступу до документів, які мали відношення до тих подій. Поширені в літературі оцінки і уявлення відповідали загальній оцінці причин і підсумків війни, даної радянським керівництвом в офіційних документах і виступах.

За визнанням більшості російських і фінських істориків, на початку XXI ст. вже досягнуті значні результати в дослідженні «зимової війни». Цьому багато в чому сприяли два найважливіших чинника. По-перше, що відкрився ширший доступ до документальних джерел як в Росії, так і в Фінляндії. По-друге, відбулося зближення на творчій основі істориків обох країн, ґрунтовно вивчають події цієї війни. При наявних розбіжностях в оцінках окремих проблем і частковостей в її історії вдалося підготувати і видати спільну роботу на фінському та російською мовами про політичну історію «зимової війни» .

Для Радянського Союзу тимчасова угода, якої він досяг із Фінляндією, зрештою, була вигіднішою, адже демократична Фінляндія завдавала йому менше клопоту, ніж будь-яка з її комуністичних сусідок. Будучи вже в похилому віці, В.М. Молотов у одному зі своїх інтерв'ю сказав: «Як милосердно ми повелися з Фінляндією. Ми були достатньо мудримися, щоб не окупувати її. Фіни би нам цього ніколи не пробачили... вони вперті, надзвичайно вперті»¹

Говорячи про оцінку підсумків «зимової війни», то для історичної публіцистики першої половини 1990-х рр. була характерна загальна оцінка радянсько-фінляндської війни як непотрібної авантюри, результати якої в цілому носили в першу чергу негативний характер для нашої країни [42]. Досягнута Червоною Армією перемога у війні нерідко характеризувалася як «піррова» (М. І. Семиряга, Б. В. Соколов), деякий автори навіть вважали можливим говорити про «поразку» радянської зовнішньополітичної стратегії і т.п. [43]

Подібні оцінки виступали як базис для розгляду більш приватних сюжетів. Зокрема, одним з найбільш часто званих наслідків війни є надану їй ходом і підсумками вплив на позицію Німеччини і її політику щодо СРСР. Як правило, стверджувалося наявність безпосереднього зв'язку між ходом радянсько-фінляндської війни і політикою Німеччини щодо Радянського Союзу після її закінчення. Наприклад, Г. Л. Розанов в монографії «Сталін-Гітлер», виданої в 1991 р, писав, що хід і результат війни «істотно вплинули» на рішення, що приймаються в Берліні щодо СРСР [44]

Г. Л. Розанов показав, що в період радянсько-фінляндської війни Німеччина зайняла позицію «формального нейтралітету за таємної підтримки Фінляндії», оскільки її інтересам найбільше відповідав затяжний конфлікт, що послабить СРСР і загострює його відносини з Англією і США [45]. У Берліні пильно стежили за ходом війни, і прийняли рішення про скорочення термінів підготовки війни проти СРСР на увазі, що виявилася слабкість Червоної Армії. Таким чином, вважав Г. Л. Розанов, одним з результатів «зимової війни» стала «коригування розкладу актів агресії», зроблена Гітлером, що дало підставу історику оцінити «фінську авантюру Сталіна» як помилку і злочин [46].

Радянсько-фінська війна тривала всього 105 днів. Розпочалася 30 листопада 1939, а закінчилася 12 березня 1940 року підписанням радянсько-фінського мирного договору. За ним Фінляндія втрачала частину своїх земель, але при цьому зберігала повну незалежність. Червона армія в ході війни

втратила понад 412 тисяч вбитими, пораненими, обмороженими і зниклими без вісти. Це становило близько 40% бойового складу від задіяних у війні частин. Фіни втратили понад 70 тисяч, 23 тисячі вбитими і близько 50 тисяч пораненими.

Окремо варто відзначити, що в цій війні українці воювали, як на стороні СРСР, так і на стороні Фінляндії. Офіційна статистика говорить, що лише загиблих та зниклих без вісти радянських українських вояків налічується близько сорока тисяч. На стороні фінів воювали декілька українських добровольчих підрозділів, загальна їх численність була досить невеликою, але той факт, що командиром одного з цих підрозділів був відомий український письменник Юрій Горліс-Горський, не міг пройти повз нашу увагу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

I. ДЖЕРЕЛА:

Збірники документів :

1. **Военная** разведка информирует. Документы Разведуправления Красной Армии. Январь 1939 — июнь 1941 г. / Сост. В. Гаврилов. — Москва: МФД, 2008. 832 с.
2. **Дипломатия** периода второй мировой войны. Международные конференции 1941—1945 годов. Пер. с польск. М. 1959
3. **Зимняя** война 1939 - 1940. И.В. Сталин и финская кампания / Кульков Е.Н., Ржешевский (ред.) М.: Наука, 1999. — 296 с.
4. **Зимняя** война 1939 - 1940. И.В. Сталин и финская кампания / Кульков Е.Н., Ржешевский (ред.). М.: Наука, 1999. 296 с.
5. **Зимняя** война 1939-1940 гг. в документах НКВД. По материалам Архива Управления ФСБ РФ по городу Санкт-Петербургу и Ленинградской области. / Бернев С.К., Рупасов А.И. (сост.). СПб.: Информационно издательское агентство "ЛИК", 2010. 320 с.
6. **Зимняя** война 1939-1940. Книга вторая. И.В. Сталин и финская кампания. (Стенограмма совещания при ЦК ВКП(б)) / Кульков Е.Н., Ржешевский О.А. (отв. ред.) М.: Наука, 1999. 295 с.
7. **Зимняя** война: работа над ошибками (апрель - май 1940 г.). Материалы комиссий Главного военного совета Красной Армии по обобщению опыта финской кампании/ **Тархова Н.С. (сост.)**. Москва-Санкт Петербург: Летний сад, 2004. — 560 с.
8. **Зимняя война**: работа над ошибками (апрель—май 1940 г.). Материалы комиссий Главного военного совета Красной Армии по обобщению опыта финской кампании. — М.-СПб.: Летний сад, 2004. 560 с.
9. **Мельтюхов М.И.** Упущенный шанс Сталина. Советский Союз и борьба за Европу. 1939—1941 гг. (Документы, факты, суждения). М., 2002. С. 130.

10. **Принимай** нас, Суоми - красавица! Освободительный поход в Финляндию 1939 - 1940 гг. Сборник статей о советско-финской войне 1939-1940 гг. Часть II. / **Балашов Е. (сост.)** Издательство: Цитадель-трейд, 2000. - 202 с.
11. **Принимай** нас, Суоми-красавица! Освободительный поход в Финляндию 1939-1940 гг. Сборник документов и фотоматериалов / Балашов Е.А. (сост.) 2-е изд., испр. и доп. — СПб.: Остров, 2004. 308 с.
12. **Русский архив:** Великая Отечественная: Приказы народного комиссара обороны СССР. 1937 г. - 21 июня 1941 г. М., 1994. Т. 13 (2-1). Док. №26.
13. **Сборник** документов Московской, Тегеранской, Крымской, Берлинской конференций и Европейской кон-сультативной комиссии. 1943—1945 гг. М. 1946
14. **Советско-финская** война 1939-1940 гг. Хрестоматия. / Тарас А. (сост.). Минск: Харвест, 1999. 464 с.

Мемуари

15. **Бесстрашные** саперы на финском фронте: [Воспоминания]. М., 1941.
16. **Боевые** подруги: Воспоминания участниц войны с белофиннами в 1939-40 гг. — Петрозаводск, 1941.
17. **Бои** в Финляндии: Воспоминания участников. Ч. 1. 2-е изд. М., 1941.
18. **Бои** в Финляндии: Воспоминания участников. Ч. 2. 2-е изд. М., 1941.
19. **Гордиенко А.А.** Гибель дивизии. Петрозаводск: ПетроПресс, 2004. 264 с
20. **Зензинов В.М.** Встреча с Россией. Как и чем живут в Советском Союзе. Письма в Красную армию. 1939-1940 гг. Нью-Йорк: Типография L. Rausen, 1944. — 295 с.
21. **Мерецков К.А.** На службе народу. М., 1971.
22. **Кекконен У. К.** Финляндия и Советский Союз. Статьи и речи. Пер. с фин. М. 1960.
23. **Куусинен О.** Финляндия без маски. М. 1943.
24. **Паасикиви Ю. К.** Линия Паасикиви. Статьи и речи 1944—1956 гг. Пер. с фин. М. 1958.

ЛІТЕРАТУРА

Монографії, брошури:

25. **Аптекарь П.** Советско-финские войны. Москва: Яуза: Эксмо, 2004. 384 с.
26. **Балашов Е. А.** Линия Маннергейма и система финской долговременной фортификации на Карельском перешейке / Пер. источников с фин.: Е.А. Балашов, Д.И. Орехов, Я.А. Кишкурно. СПб, 2000.
27. **Барышников В. Н.** Вступление Финляндии во Вторую мировую войну. СПб., 2005
28. **Вехвилайнен О.** Фінляндія в другій світовій війні: між Німеччиною і Росією. / пер. з фінського Лохіна Є. Київ, Темпора, 2010. 248 с.
29. **Вихавайнен Т.** Внешняя политика Финляндии // Зимняя война 1939-1940. В 2 кн. Книга 1. Политическая история. С. 37-69
30. **Вихавайнен Т.** Сталин и финны / Пер. с фин. Н. А. Коваленко; Под ред. Г. М. Коваленко. СПб, 2000.
31. **Гордиенко А.А.** Гибель дивизии. Петрозаводск: ПетроПресс, 2004. 264 с.
32. **Ди Нольфо Э.** История международных отношений (1918-1999). Москва: Логос, 2003. - 1306 с.// Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/nolfo/index.php
33. **Зензинов В.М.** Встреча с Россией. Как и чем живут в Советском Союзе. Письма в Красную армию. 1939-1940 гг. Нью-Йорк: Типография L. Rausen, 1944. 295 с.
34. **Зимняя война 1939-1940 гг.** Исследования, документы, комментарии. К 70-летию советско-финляндской войны / В.С. Христофоров, А.Н. Сахаров, Т. Вихавайнен, Ю.Л. Дьяков и др. М.: Академкнига, 2009. 816 с.
35. **Золотарев В.** Тайны и уроки зимней войны. 1939-1940. Санкт Петербург: Полигон, 2000. 544 с.
36. **Килин Ю.М.** Карелия в политике советского государства 1920-1941. Петрозаводск, 1999

37. **Мейнандер Г.** Фінляндія, 1944: Війна, суспільство, настрої / Пер. Олег Король. — Київ: Темпора, 2010. 296 с.
38. **Мейнандер Х.** История Финляндии / Пер. с швед. Зинаида Линден. Москва: Издательство «Весь Мир», 2008. 248 с.
39. **Мейнандер Х.** История Финляндии. Линии, структуры, переломные моменты /пер. с швед. Зинаида Линден. Москва: «Весь мир», 2008. 286 с.
40. **Мейнандер Х.** Финляндия, 1944: Война, общество, настроения / Пер. с швед. Зинаида Линден. — Москва: Издательство «Весь Мир», 2014. 400 с.
41. **Петров П.** Зимняя война. Балтика 1939-1940 Хельсинки: RME Group Oy, 2008. 480 с.
42. **Петров П., Степаков В.** Советско-финляндская война 1939-1940 гг. Том 1 СПб.: Полигон, 2003. 542 с.
43. **Петров П., Степаков В.** Советско-финляндская война 1939-1940 гг. Том 2 СПб.: Полигон, 2003. 638 с.
44. **Соколов Б.В.** Тайны финской войны. Москва: Вече, 2002. 436 с.
45. **Чубарьян А.О., Вехвиляйнен О.** Зимняя война. 1939 - 1940. Политическая история. Москва: Наука, 1999. 382 с.

Авториферати дисертацій

46. **Авилкин, Александр Михайлович** Советско-финляндская война 1939-1940 гг. в отечественной историографии тема диссертации и автореферата по ВАК 07.00.09, кандидат исторических наук
47. **Бакулин, Олег Александрович** Советско-финляндские отношения :1938 - 1948 гг. тема диссертации и автореферата по ВАК 07.00.02, кандидат исторических наук
48. **Лазарев, Алексей Владимирович** Советско-финляндская война 1939-1940 гг. и средства массовой информации Ленинграда тема диссертации и автореферата по ВАК 07.00.02, кандидат исторических наук

49. **Золотарев В.В.** Влияние советско-финляндской войны на строительство Вооруженных Сил СССР и развитие военного искусства. Дис... канд. ист. наук. М., 1993.

Матеріали конференцій:

50. **Архипов Д. И.** Финляндия. М., 1952
51. **Бакулин О. А.** Отношение Сталина к событиям Зимней войны: по материалам служебных выпусков ТАСС // В мире других: образы русских и европейцев в СМИ / Под редакцией Е. Л. Вартановой. Finland: University of Tampere, 2005.
52. **Бартенев Т., Комиссаров Ю.** Тридцать лет добрососедства. М., 1976; Похлебкин В. В. СССР—Финляндия. 260 лет отношений (1713—1973). М., 1975.
53. **Веригин С. Г.** Военнопленные финской армии на территории Северо-Запада России в период зимней войны 1939-1940 гг. // Политическая история и историография: от античности до современности: Сб. науч. ст. Вып. 3 / Петрозав. гос. ун-т; Редкол.: А. Д. Дризо, Г. С. Самохина, И. А. Дорохова и др.; Отв. ред. Т. Г. Тюнь. Петрозаводск, 2000. С. 102-114.
54. **Веригин С. Г.** Использование финских военнопленных в пропагандистских и разведывательных целях в период зимней войны 1939-1940 гг. // Конференция по изучению истории, экономики, литературы и языка скандинавских стран и Финляндии (13; 1997; Петрозаводск). Тезисы докладов. Петрозаводск, 1997. С. 26-28.
55. **Веригин С. Г.** История Териокского правительства в финляндской исторической литературе // Политическая история и историография (от античности до современности). Петрозаводск, 1994. С. 115-122.
56. **Веригин С. Г.** Отношение населения Советской Карелии к Зимней войне 1939—1940 гг. // Карелия и Финляндия на пороге нового тысячелетия: Тезисы докл. междунар. симп. историков (21-23 мая 1999 г.). Петрозаводск, 1999. С. 46-49.

57. **Веригин С. Г.** Советская пропаганда на Финляндию в период Зимней войны 1939—1940 гг. // Вторая мировая война и Карелия, 1939-1945 гг.: Материалы науч.-практ. конф., посвящ. 60-летию начала Великой Отечеств. войны. Петрозаводск, 2001. С. 21-31.
58. **Витухновская М.А.** Бунтующая окраина или модель для подражания: Финляндия глазами российских консерваторов и либералов второй половины XIX - начала XX веков // Многоликая Финляндия. Образ Финляндии и финнов в России: Сборник статей. Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2004. - 404 с.
59. **Дубровская Е. Ю.** Финляндия и финляндцы в представлениях российских военнослужащих в годы Первой мировой войны // Многоликая Финляндия. Образ Финляндии и финнов в России: Сборник статей. Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2004. 404 с.
60. **Илюха О. П.** Меняющийся образ соседа: Финляндия и финны в представлениях жителей Костомукши // Многоликая Финляндия. Образ Финляндии и финнов в России: Сборник статей. Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2004. - 404 с.
61. **Ильинский Я.С.** Финляндия. М., 1947;
62. **Карху Э. Г.** Финско-русские литературные связи XIX-XX веков // Многоликая Финляндия. Образ Финляндии и финнов в России: Сборник статей. Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2004. 404 с.
63. **Коваленко Г.М.** Финны и Финляндия в восприятии русских (с древнейших времен до начала XIX в.) // Многоликая Финляндия. Образ Финляндии и финнов в России: Сборник статей. Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2004. - 404 с.
64. **Лескинен М.В.** Образ финна в российских популярных этнографических очерках последней трети XIX в.// Многоликая Финляндия. Образ Финляндии и финнов в России: Сборник статей. Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2004. 404 с.

- 65. Марьевский М.** Датская пресса о советско-финской войне 1939-1940 гг. / Материалы Шестой ежегодной научной конференции (14-16 апреля 2004 г.) Под ред. В.Н. Барышникова Санкт-Петербург, 2005. //Режим доступа http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/mar_datpr.php
- 66. Многоликая Финляндия.** Образ Финляндии и финнов в России: Сборник статей. / Цамутали А.Н., Илюха О.П., Коваленко Г.М. (ред.). Серия «Научные доклады». Выпуск 1. Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2004. 404 с.
- 67. Мустайоки А., Протасова Е.Ю.** Финско-русские (не)соответствия // Многоликая Финляндия. Образ Финляндии и финнов в России: Сборник статей. Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2004. 404 с.
- 68. От войны к миру: СССР и Финляндия 1939-0-80 1944 гг.:** Сб. статей / Под ред. В.Н. Барышникова, Т.Н. Гордецкой и др. СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2006. 454 с.
- 69. Репневский А.** «Зимняя война» в политике Норвегии // Материалы Шестой ежегодной научной конференции (14-16 апреля 2004 г.) / Под ред. В.Н. Барышникова. Санкт-Петербург, 2005 // Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Article/repn_zimv.php
- 70. Рупасов А.И., Чистиков А.Н.** Образ Финляндии в советской прессе «хрущевского десятилетия» // Многоликая Финляндия. Образ Финляндии и финнов в России: Сборник статей. Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2004. - 404 с.
- 71. Рысаков П.** Советско-финляндские отношения. М., 1948;
- 72. Сениявская Е.С.** Финляндия как противник СССР во Второй мировой войне: формирование и эволюция «образа врага» в сознании советского общества в 1939 - 1940 и 1941 - 1944 гг. // Многоликая Финляндия. Образ Финляндии и финнов в России: Сборник статей. Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2004. - 404 с.

73. **Сойни Е.Г.** Образ Финляндии в русском искусстве и литературе конца XIX – первой трети XX в. // Многоликая Финляндия. Образ Финляндии и финнов в России: Сборник статей. Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2004. 404 с.
74. **Соколов Б. В.** Правда о Великой Отечественной войне. СПб., 1998. С. 65.
75. **Соколов Б. В.** Тайны финской войны. М., 2000. С. 367.
76. **Соломещ И.М.** От Финляндии Гагарина к Финляндии Ордина: на пути к финляндскому вопросу // Многоликая Финляндия. Образ Финляндии и финнов в России: Сборник статей. Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2004. 404 с.
77. **Такала И.Р.** Финны в восприятии жителей Советской Карелии (1920-е - 1930-е гг.) // Многоликая Финляндия. Образ Финляндии и финнов в России: Сборник статей. Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2004. 404 с.
78. **Таннер В.** Зимняя война. Дипломатическое противостояние Советского Союза и Финляндии. 1939—1940/ Пер. с англ. М., 2003. С. 42
79. **Фролов Д.Д.** Финские военнопленные 1939 - 1944 гг. Образ врага? // Многоликая Финляндия. Образ Финляндии и финнов в России: Сборник статей. Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2004. 404 с.
80. **Цамутали А.Н.** Образ Финляндии в России: влияние на его формирование среды и времени // Многоликая Финляндия. Образ Финляндии и финнов в России: Сборник статей. Великий Новгород: НовГУ имени Ярослава Мудрого, 2004. 404 с.
81. **Чубарьян А. О.** Канун трагедии: Сталин и международный кризис: сентябрь 1939 г.—июнь 1941 г. М., 2008. С. 186

Статті

82. **Александров К.** Красная агрессия // Советско-финская война 1939—1940 гг. / Ред.-сост. А. Е.Тарас. Мн., 1999. С. 59,62—64;

83. **Аптекарь П.А.** Оправданы ли жертвы? (О потерях в советско-финляндской войне) // Военно-исторический журнал. 1992. № 3. С.43-45.
84. **Барышников В.Н.** От прохладного мира к зимней войне: Восточная политика Финляндии в 1930-е годы. СПб, 1997.
85. **Барышников Н. И.** Советско-финляндская война 1939-1940 гг. // Новая и новейшая история. 1989. № 4. С. 28-41.
86. **Барышников Н., Барышников В.** «Зимняя война» // Аврора. 1990. № 2. С. 24-45; № 3. С. 83 –90
87. **Барышников Н.И.** Советско-финляндская война 1939-1940 гг. // Новая и новейшая история. 1989. № 4. С. 28-41.
88. **Барышников Н.И.** Финляндия во второй мировой войне / Н. И. Барышников, В. Н. Барышников. Л., 1985.
89. **Зимняя война** (документы о советско-финляндских отношениях 1939—1940 гг. // Международная жизнь. 1989. № 8,12;
90. **Куусинен О.** Что раскрыл процесс финских сообщников Гитлера // Новое время. 1946. № 3
91. **Никифоров Ю., Субханкулов Р.** Освещение истории советско-финляндской войны 1939—1940гг. в отечественной историографии // Вестник МГИМО», №1, 2010.
92. **Новобранец В. А.** Накануне войны // Знамя. 1990. № 6. С. 171
93. **Носков А.** Война, которой могло не быть? //Труд 1989. 30 ноября. С. 4.
94. **Правительство Куусинена:** эпизод советско-финляндской войны 1939—1940 гг. // Вестник МИД СССР. 1989. № 22;
95. **Ржешевский О.** Феномен зимней войны // Газета «Красная звезда», 11.12.2009.
96. **Семиряга М.И.** Ненужная война // Архивы раскрывают тайны...: Международные вопросы: события и люди. М., 1991;
97. **Федоров В. Г.** Финляндия и империалистические державы накануне второй мировой войны // Новая и новейшая история. 1964. № 6; и др.

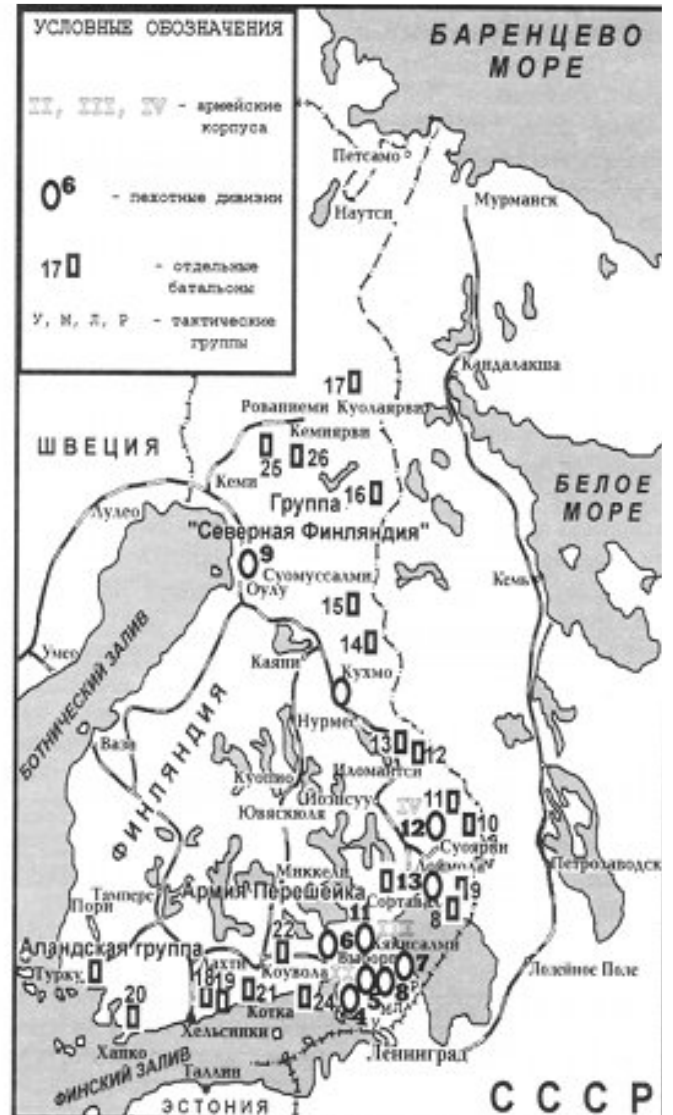
- 98. Федоров В. Г.** Финляндия и империалистические державы накануне мировой войны // Новая и новейшая история. 1964. № 6;
- 99. Холодковский В.** Эта зимняя война // Ленинская правда. 1990. 5 января. С. 3;

Интернет ресурсы

- 100. <http://www.winterwar.karelia.ru/site/about>** - «Зимняя война. Безвозвратные потери Красной Армии в период Советско-финляндской войны 1939-1940 гг.» выполнялся в 2006-2009 гг.
- 101. <http://www.obd-memorial.ru/>** - Обобщенный банк данных, содержащий информацию о защитниках Отечества, погибших и пропавших без вести в период Великой Отечественной войны и послевоенный период. Содержатся сведения о местах захоронения периода советско-финляндской войны 1939-1940 на территории Республики Карелия.
- 102. <http://www.patriot-izdat.ru/memory/1939-1940/>** - Публикация списка воинов, погибших, умерших от ран и болезней, пропавших без вести в ходе советско-финляндской войны по данным Книги Памяти издательства «Патриот».
- 103. <http://kronos.narc.fi/menehtyneet/>** - Перечень погибших военнослужащих финской армии в войнах 1939-1945 (Suomen sodissa 1939-1945 menehtyneiden tiedosto).

ДОДАТКИ

Додаток А

Додаток 2

Карта Зимової війни, 30 листопада 1939 - 13 березня 1940 р.

